

Földváry Miklós István

A zsinattartás rendje a Hartvik-agendaban*

Egyik legkorábbi, és értékelhető adatokban e legkorábbiak közt leggazdagabb liturgikus forrásunk a Hartvik-agendanak nevezett, XI. századi pontifikále (H).¹ A kéziratban olvasható első szertartásrend, azaz ordó a tartományi zsinat menetét írja le. Jelentősége két szempontból is kiemelkedő: egyrészt mint zsinattartasi ordó ez az egyetlen, amely a középkori Magyarországról az úgynevezett Durandus-pontifikále nemzetkozsi elterjedése előtti időszakból fönnmaradt;² másrészt mint a Hartvik-agenda része —és azon belül is kezdete— alkalmas arra, hogy a korai magyarországi liturgiaalakítás forrashatterebe és szerkezeti sajátosságaiba betekintést engedjen.

Földváry Miklós István (Gödöllő) középkor-kutató, liturgiaturtenesz, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa és a LFZE Egyhazze-ne tanszékének oktatója.

Ami a tudományos foldolgozottsagot illeti, a jellemzően pontifikalekba foglalt ordók közül magasan kiemelkedik a zsinattartase. Ez ugyanis az egyetlen, amelynek módszeres és —amennyire ma megítélhetjük— teljes szövegközlése és elemzése áll rendelkezésünkre Herbert Schneider összkiadásában.³ Az *Ordines de celebrando concilio* címén 1996-ban közreadott kötet nemcsak a kiadó által azonosított harminc különböző rendtartás (és további, kisebb változataik) kommentált, kritikai szövegét tartalmazza, hanem meggyőzően mutatja be a zsi-

* A tanulmány az OTKA K 78680 kutatási programja és a Bolyai János Kutatási Osztdondıj támogatásával készült.

¹ Zágráb, Metropolitanska Knjiznica MR 165. A kódex kutatásának legjelentosebb szakirodalmi tételei közül a következőket emeljük ki: Uttoro munka volt Germain MORIN OSB: „Manuscrits liturgiques hongrois des XIe et XIIe siecles”, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* VI (1926) 54–67. Főként ennek folveteseit közvetítette a magyar közönség felé KNIEWALD D. Károly: „Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a”, *Magyar Konyoszemle* LXV (1941) 1–21. A korábbi eredményeket is összefoglalja és mindeddig a legresztelesebb liturgikai, illetve zenetörténeti elemzést adja SZENDREI Janka: *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi Kiadó, Budapest 2005. 66skk. Magam a kézirat egyházi évet leiró szakaszának rubrikaanyagat dolgoztam föl, és vontam le belőle általánosabb következtetéseket is: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszovegei*. PhD értekezés, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program 2008. Id. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/foldvary/diss> (2011. december 23.) 199skk.

² Sajátos ritusvaltozatot a hazai pontifikálék közül csak a H-val majdnem egykorú ún. Esztergomi benedikcionále (Zágráb, Metropolitanska Knjiznica MR 89.) és a XIV. századi Veszprémi pontifikále (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clme 317.) hordoz. Két XV. századi pontifikalenk, a Filippecz- (Esztergom, Foszekesegyhazi Könyvtár Mss. 26.) s az ifjabb Vitez János-féle (Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob. Lat. 501.) már a Durandus pontifikále (18. jegyzet) átvétele. Ez Zágrábban már a XIV. században kiszorította, de lengyel területeken még a XVI. században sem váltotta föl a helyi hagyományt. A Veszprémi pontifikále zsinati ordója további kutatást érdemelne.

³ Herbert SCHNEIDER: *Ordines de celebrando concilio. Die Konzilsordines des Fruh- und Hochmittelalters*. Hahnsche Buchhandlung, Hannover 1996. (Monumenta Germaniae Historica).

nati ordók genealógiáját, az egyes variánsok kapcsolatrendszerét, illetve egyedi, újító vonásait. Éppen azt a munkát végzi el tehát, amelyre a H liturgikai földolgozásakor magunk is törekszünk:⁴ nem elégszik meg az egyes liturgiaváltozatok ismertetésével, hanem elhelyezi azokat a középkori latin rítusterület egészének kontextusában. Mivel a zsinattartás rendje egyelőre az egyetlen pontifikális ordó, amelyről a mai kutató ilyen pontos ismeretekkel rendelkezik, mintegy indikátora lehet annak, hogy egy adott zsinati rendtartást magába foglaló pontifikális ordógyűjtemény hogyan viszonyul történelmi és regionális-intézményi környezetéhez.⁵ Ebben az értelemben emeli ki a zsinattartás meglétét és Schneider tipológiája szerinti hovatartozását egy-egy forrás leírásánál Richard Kay is a pontifikálék és benedikcionálék közel 1300 tételt számláló összkiadásában.⁶

A H kutatója tehát ebben az esetben semmiképpen sem végez úttörő munkát. Schneider „Ordo 10” cím alatt igényes, jól dokumentált és jegyzetelt kiadásban hozza a H teljes vonatkozó szövegét, bevezető tanulmánya pedig részletesen elemzi e 10. ordó eredetét, fölépítését,⁷ sőt —az összkiadás célkitűzésével összhangban— bemutatja a történeti hátteret, vagyis a zsinattartás rendjének alakulását a VII. századtól a XI. század végéig (és tovább is, de ez témánkat már nem érinti). Annál sajnálatosabb, hogy Schneider munkája a legutóbbi időkig rejtve maradt a H magyar kutatói előtt,⁸ de másfelől Schneider és Kay sem szerezhették tudomást a H hazai kutatóinak az elmúlt évtizedekben magyarul

⁴ A jelen kutatás a teljes magyar középkor liturgikus örökségének kiadását célzó *Monumenta Ritualia Hungarica* (MRH) sorozat része. A H mellett a 2. jegyzetben hivatkozott három, sajátosan magyar hagyományt képviselő pontifikále kiadásán JÓZSA Attilával és SZASZOVSKY Ágnessel dolgozunk. A kritikai szöveg megjelenítésén túl az MRH célja a hazai liturgiaváltozat kontextusának és ebből fakadó sajátosságainak megállapítása. Eddig megjelent fontosabb írásaink a témában: FÖLDEVÁRY Miklós István: „Középkori pontifikálék Magyarországon”, *Magyar Könyvszemle* CXXVI (2010/2) 242–247; „Ismeretlen ordótöredékek a középkori Magyarországon és a környező közép-európai egyházakban”, *Magyar Könyvszemle* CXXVI (2010/3) 366–375; „A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále”, in KOVÁCS Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai. Budapest, 2010. szeptember 8–10. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest 2012. 147–158. Az ELTE BTK-án 2011. szeptember 22–23-án megrendezett *Conversio* vallástudományi konferencia szerkesztés alatt álló kötetében fog megjelenni „A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete”.*

⁵ Az eddigi tapasztalatok alapján nem biztos, hogy az egyazon pontifikálékban szereplő ordók egységes hagyományt képviselnek: ezt minden esetben ellenőrizni kénytelen a kutató.

⁶ Richard KAY: *Pontificalia. A Repertory of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals*. The University of Kansas, Lawrence 2007., ld. <http://kuscholarworks.ku.edu/dspace/handle/1808/4406> (2011. december 20.).

⁷ SCHNEIDER: *i. m.* 64–65. (elemzés), 373–385. (szöveg)

⁸ Szerencsés kivétel újabban SOMOGYI Szilvia: „A Hartvik-agenda és a kánonjog”, in KÁDÁR Zsófia — MIKÓ Gábor — PÉTERFI Bence — VADAS András (szerk.): *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest 2011. 119–129. E tanulmány kánonjogi forrásokat föltételez a H szerkesztői műhelyében, és így nincs tekintettel a liturgiára, de elsőként tudósít magyarul Schneider művéről.

megjelent, fontos eredményeiről. Így állhatott elő az a különös helyzet, hogy a magyar szakirodalomban említve sincs a kódex egyelőre egyetlen (noha természetesen csak részleges) kritikai kiadása, a külföldi szakirodalom viszont máig visszhangozni kénytelen a H liturgiájának észak-francia eredetéről szóló, immár meghaladott nézetet.⁹

A jelen tanulmány mindenekelőtt ezt a szakadékot kívánja áthidalni, első lépésként Schneider eredményeinek a magyar kutatás felé való közvetítésével. Ebben az értelemben megállapításaink nagyobb része az összkiadásban leírt következtetések egyszerű ismertetése, vagy legföljebb válogatása és rendszerezése a H egykori összeállításának sajátos szempontjából. E szempont mégis hozzásegített minket ahhoz, hogy érzékenyek legyünk a H másutt dokumentálatlan mozzanataira: arra a tudatos szerkesztői elgondolásra, amely az egyébként azonosítható forrásokból új kompozíciót alkot, sőt helyenként ismeretlen forrásból vagy saját leleményből kiegészíti őket. A magyarországi liturgiaváltozat, az úgynevezett esztergomi rítus¹⁰ keletkezését kutatva ezek állnak érdeklődésünk középpontjában, és ez az a terület, ahol fejtegetéseink némi hozzájárulást jelenthetnek az elismerésreméltó schneideri előzményhez.

Az ordó fölépítése

A zsinati ordók azt az anyagot rögzítik, amely a tulajdonképpeni tanácskozások szertartási keretét szolgál. Az Egyház tudniillik nem egyszerű papi gyűlésnek vagy értekezletnek fogja föl a zsinatot, hanem olyan eseménynek, amelyen a Szentlélek ihlető jelenlétére számíthat, és amelyen fontos, hogy a résztvevő klerikusok erre az ihletésre nyitottan, imádságos közegben és a hagyományos hitbéli és erkölcsi tanításokat fölidézve, azokban megerősödve nyilvánuljanak meg és hozzanak döntéseket. A zsinatolás ezért nem a jogi eljárásrend vagy az egyházpolitikai protokoll fogalmkörébe tartozik, hanem a liturgiába.

⁹ SCHNEIDER hivatkozási alapja itt RADÓ Polikárp: „De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI.”, *Ephemerides Liturgicae* XI (1959) 299–309. Radó történeti konstrukciójának cáfolatára nem térhetünk ki részletesen, de megemlíjtük, hogy akkoriban az összehasonlító vizsgálatok leginkább Edmond MARTÈNE gyűjteményére (ld. alább, a 20. jegyzetben) építhettek, amely elsősorban a francia könyvtárak forradalom előtti állományában föllelhető francia és részben angol eredetű anyagot tartalmaz. Ez véleményünk szerint gyakran vezette félre a kutatókat.

¹⁰ Az esztergomi rítus fogalmának bevezetése és kutatása RAJECZKY Benjamin, DOBSZAY László, SZENDREI Janka és munkatársaik, tanítványaik nevéhez fűződik. Számos vonatkozó könyvük, tanulmányuk felsorolása itt nem lehetséges. Kutatásaik elsősorban a mise és a zsolozsma anyagára összpontosítottak, de témánk szempontjából is kiemelkedik SZENDREI főntebb már idézett műve (1. jegyzet).

Alkotóelemek

A szövegelemek, amelyek a zsinat liturgiájában szerepet kapnak, műfajilag viszonylag jól körülhatárolhatók. Legszilárdabb rétegük az euchológia köréből való: elsősorban könyörgések (*oratio*-k) tartoznak ide.¹¹ Ezek —mint a pontifikálékban és rituálékban általában— többnyire terjedelmesebb és retorikusabb szövegek azoknál az orációknál, amelyeket a miseliturgiából és így a zsolozsmából ismerünk. Másodsorban gyakran megjelenik a zsinati ülések lezárásakor a püspöki hármásáldás (*benedictio pontificalis*) műfaja.¹² Az euchologikus szövegekhez sokszor kapcsolódnak bevezető vagy tagoló szerepű akklamációk, meg- vagy felszólító formulák.

Sajátosak azok a szintén retorikus, de nem Istenhez, hanem a jelenlévőkhöz címzett püspöki intelmek vagy buzdítások (*exhortatio*, *admonitio*, *allocutio*), amelyek talán egy jól sikerült szónoklatból lettek rögzített szertartásszöveggé, de viszonylag bevett elemei a püspöki liturgiáknak, így a zsinattartásnak is.

Válogatásukat tekintve az imaszövegeknél kötetlenebb, de a zsinatokon nélkülözhetetlen szövegek az olvasmányok. Ezeket a jelenlévők épülésére, a megfelelő lelki hangoltság érdekében és az alapvető hitgazságok fölidézése kedvéért, egyszersmind az ortodoxia és az egység megjelenítéséül olvassák-recitálják. Lehetnek, és általában vannak is köztük bibliai szövegek, főleg evangéliumi perikópák, de a zsinattartásra leginkább hitvallásszövegek és hajdani zsinatok kánonjai jellemzők. Ezeket egészítik ki néha homiletikai, jogi vagy akár liturgikai szövegekből vett részletek.

Végül járulékos elemként megjelenhetnek az egyébkénti liturgiából szabadon kölcsönzött tételek is. Mint látni fogjuk, esetünkben ilyen a nyitó mozzanatként elénekelt Szentlélek-hívó himnusz (*Veni Creator*), másutt pedig gyakran a záró hálaadás (*Te Deum*), illetve ilyenek a zsinati ordókban korántsem általános, de a H-ra jellemző közbenjáró esedezések, amelyek zsoltárokból, préceszből (zsoltárversekből összeállított, soronként felelgető fohászok) és ezeket követő könyörgésből állnak.

A tulajdonképpeni szertartásszövegek előtt vagy között az ordók rubrikákat közölnek. Ezek tájékoztatnak egyrészt a zsinat ceremoniális lefolyásáról, azaz arról, hogy melyik szöveget ki, mikor, hol szólaltatja meg, a testhelyzetekről (állás, ülés, térdelés, leborulás), a be- és kivonulás menetéről, a tárgyalásnak a liturgikus keretben elfoglalt helyéről és többnyire olyan szabályozásokról is, mint a határozatok aláírása vagy kihirdetése. Különösen terjedelmes szokott lenni a kezdő rubrika, amely a bevonulás és az elhelyezkedés rendje mellett olykor számos átfogó, az egész zsinatra érvényes adatot közöl.

¹¹ Ld. Eugenius MOELLER — Ioannes Maria CLÉMENT — Bertrandus COPPIETERS 'T WALLANT: *Corpus orationum*. Brepols, Turnhout 1993–2004. (Corpus Christianorum. Series Latina 160 A–M).

¹² Ld. Edmond (Eugène) MOELLER: *Corpus benedictionum pontificalium*. Brepols, Turnhout 1971–1979. (Corpus Christianorum. Series Latina 162 A–C). A téma hazai vonatkozásaival jelenleg JÓZSA Attila foglalkozik; a műfajról és kutatástörténetéről hamarosan magyar közleményt publikál.

Egy zsinati rendtartás leírása mindezek alapján a szövegelemek válogatására, azok sorrendjére és az így létrejövő kompozícióra, valamint a hangzó réteget kiegészítő cselekményes rétegre kell, hogy tekintettel legyen. A szövegek azonban túlmutatnak közvetlen jelentésükön, és ebben nincs különbség szertartás-szöveg vagy rubrika között: a tényleges megfogalmazások egyik ordórról a másikra szállnak, így a hagyományozás vizsgálata nemcsak liturgikai, hanem filológiai értelemben is fontos. Nemcsak az számít, hogy a zsinaton mi történik és mi hangzik el, hanem az is, hogy az ordó szövegezése a tényleges szavak és mondatok szintjén milyen előzményre megy vissza.

Szerkezet

A H ordója három napra oszlik, szerkezete más rendtartásokhoz képest feltűnően világos. Ez a világosság annak köszönhető, hogy a különböző műfajokhoz tartozó szövegelemek a három nap folyamán mindig azonos sorrendben és megközelítőleg azonos számban jelennek meg, így fölismerhető ciklust alkotnak. Az egyes napok szerkezete lényegében párhuzamos, de vannak mozzanatok, amelyek az egész zsinat megkezdéséhez vagy befejezéséhez kapcsolódnak, így csak az első nap szertartássorozatának elején vagy az utolsó végén található meg.

Az egyes napok jellegzetes menete így foglalható össze. Kevéssel napkelte előtt a templomot kiüritik, és egy kivételével minden kaput bezárnak. A kapuőrök (*ostiarius*) megállnak annál az ajtónál, amelyen a résztvevők majd bevonulnak. Először a püspökök jönnek be, és fölszentelésük ideje szerinti rangsorban foglalnak helyet. Utánuk érkeznek meg azok az áldozópapok, akiknek jelenlétét a zsinat szempontjából szükségesnek ítélték. Csak őtánuk jöhetnek be azok a szerpapok (*diaconus*-ok), akiknek jelenléte szintén kívánatosnak bizonyult. A püspökök félkörben ülnek, az áldozópapok mögöttük helyezkednek el, a szerpapok a püspökök előtt állva maradnak. Legvégül a zsinaton részt venni érdemes világiak és az alsóbb rangú klerikusok vonulnak be. Az ajtókat ekkor bezárják, és hosszabb csönd következik, mely alatt mindenki köteles gondolatait és érziületét a zsinathoz igazítani, azaz amint a rubrika a prefációs formulára utalva fogalmaz: szívét Istenhez emelni.

A főesperes (*archidiaconus*) „Orate!” (Imádkozzatok) felszólítására minden jelenlévő leborul, majd rövidebb-hosszabb csöndes ima után a metropolita (tartományi zsinatról lévén szó, a püspökök feje) egy könyörgést mond. Ekkor a főesperes „Erigite, Flectamus genua, Levate!” (Egyenesedjete föl, Hajtsunk térdet, Álljatok föl) szavaira fölkelnek, letérdelnek és csöndesen imádkoznak, majd újra fölállnak. A „Flectamus-Levate” felszólítás a könyörgés előtt a böjtnapok általános jellemzője a római liturgiában, a leborulás és az „Erigite” jóval ritkább jelenség.¹³ A metropolita vagy az idősebb püspökök valamelyike itt további két könyörgést mond, amelyet egy evangéliumi szakasz felolvasása követ.

¹³ Mindegyik előfordul viszont az első zsinati ordók háttérét jelentő vizigót rítusban.

Utána szintén a metropolita „Orate”-felszólítására három közbenjáró esedezés következik különféle célokért vagy személyek, csoportok érdekében. Az esedezések általában három, néhol két zsoltárból, 5–10 versnyi préceszből és egy könyörgésből állnak — később még részletesen foglalkozunk velük.

Az esedezések után 1–4 nem bibliai eredetű olvasmány: hitvallások, homíliák és más épületes szövegek következnek, ezeket egy szerpap olvassa föl középről.

A tulajdonképpeni tárgyalás és döntéshozatal egy püspöki buzdítás beiktatása után követi az olvasmányokat. Az első nap a tárgyalást az áldozópapok liturgiai és hittartalmi ismeretekre vonatkozó kikérdezése, mintegy levizsgáztatása helyettesíti, amely az olvasmányok között történik.

Az olvasmányok és a tárgyalás végeztével ismét a főesperes szólítja mély meghajlásra a jelenlévőket „Humiliate vos ad benedictionem!” (Alázzátok meg magatokat az áldásra) szavakkal, és ezt követi az egyik püspök részéről a hármásáldás. Az áldás végén a főesperes az „In nomine Domini nostri Iesu Christi eamus in pace!” (A mi Urunk, Jézus Krisztus nevében menjünk békében) felszólítással bocsátja el a zsinatolókat.

Sajátos bevezető elem, hogy az első napon, a kezdő könyörgés előtt a metropolita intonálja a *Veni Creator* himnuszt, és hogy a harmadik napon az áldást megelőzi egy hosszú, az egész zsinatot lezáró könyörgés. Ezeken kívül a szigorú szerkezettől csak az egyes tételtípusok számában mutatkozik eltérés, de ezekről is érdemes megállapítani, hogy szinte kizárólag az első napra korlátozódnak. Ezek az eltérések a következők: kettő helyett egy könyörgés a „Flectamus–Levate” után, három helyett négy közbenjáró esedezés, olvasmányok a tárgyalási rész után is.¹⁴ A második és a harmadik nap közt az olvasmányokban van eltérés: a második nap csak buzdító beszéd szerepel, míg a harmadik napon ezt megelőzően két hitvallásszöveg is olvasható. A szövegtípusok elrendezése tehát végig következetes, és alább a párhuzamosság megtörésének néhány esetére is igyekszünk majd magyarázatot találni.

A H zsinati ordójának szerkezeti vázlatát így összegezzük:

I. nap	II. nap	III. nap
KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK
Főesperes: <i>Orate</i> (leborulás)	Főesperes: <i>Orate</i> (leborulás)	Főesperes: <i>Orate</i> (leborulás)
<i>Veni Creator</i> (himnusz)		
Metropolita: 1. könyörgés	Metropolita: 1. könyörgés	Metropolita: 1. könyörgés
Főesperes: <i>Erigite, Flectamus</i> (fömlállás)	Főesperes: <i>Erigite, Flectamus</i> (fömlállás)	Főesperes: <i>Erigite, Flectamus</i> (fömlállás)
Metropolita/püspök: 2. könyörgés	Metropolita/püspök: 2. könyörgés	Metropolita/püspök: 2. könyörgés
	Metropolita/püspök: 3. könyörgés	Metropolita/püspök: 3. könyörgés

¹⁴ Amint később részletesen kifejjük, filológiai megfontolások alapján igen valószínű, hogy az eredeti elgondolásnak része volt egy *Ecce dilectissimi fratres* kezdetű buzdítás az első napon.

I. nap	II. nap	III. nap
EVANGÉLIUMI SZAKASZ	EVANGÉLIUMI SZAKASZ	EVANGÉLIUMI SZAKASZ
KÖZBENJÁRÓ ESEDEZÉSEK	KÖZBENJÁRÓ ESEDEZÉSEK	KÖZBENJÁRÓ ESEDEZÉSEK
Metropolita: <i>Orate</i>	Metropolita: <i>Orate</i>	Metropolita: <i>Orate</i>
1. közbenjáró esedezés	1. közbenjáró esedezés	1. közbenjáró esedezés
2. közbenjáró esedezés	2. közbenjáró esedezés	2. közbenjáró esedezés
3. közbenjáró esedezés	3. közbenjáró esedezés	3. közbenjáró esedezés
4. közbenjáró esedezés		
OLVASMÁNYOK	OLVASMÁNYOK	OLVASMÁNYOK
1. olvasmány (Níceai Zsinat)		1. olvasmány (hitvallásszöveg)
2. olvasmány (<i>Liber officiorum</i>)		2. olvasmány (hitvallásszöveg)
[BUZDÍTÁS]	BUZDÍTÁS	BUZDÍTÁS
TÁRGYALÁS	TÁRGYALÁS	TÁRGYALÁS
3. olvasmány (Gergely-homília)		
4. olvasmány (hitvallásszöveg)		
ELBOCSÁTÁS	ELBOCSÁTÁS	ELBOCSÁTÁS
Főesperes: <i>Humiliate vos</i>	Főesperes: <i>Humiliate vos</i>	Metropolita: zárókönyörgés
Püspöki hármassáldás	Püspöki hármassáldás	Főesperes: <i>Humiliate vos</i>
Főesperes: <i>In nomine Domini nostri</i>	Főesperes: <i>In nomine Domini nostri</i>	Püspöki hármassáldás
		Főesperes: <i>In nomine Domini nostri</i>

Források

A szerkezeti áttekintés után az ordó szövegforrásainak számbavétele a feladatunk. A liturgikus (és a zsinati ordók esetében a kánonjogi) hagyományozás természete miatt azonban meg kell különböztetnünk az elsődleges és a másodlagos forrásmegjelöléseket. A szövegelemeknek ugyanis rendszerint van egy tulajdonképpeni, de közvetett forrása: a latin Biblia, egy-egy zsinat kánonja vagy hitvallásszövege, valamelyik egyházatya műve, szakramentáriumok, benedikcionálék imaformulái. Ugyanezen szövegelemek közvetlen forrása viszont általában egy megelőző liturgikus vagy kánonjogi könyv, amely a tulajdonképpeni forrást közvetítette az ordó felé. Bár végső soron érdekes lehet a tulajdonképpeni források áttekintése is,¹⁵ a liturgia megszerkesztéséről és

¹⁵ Mivel ezek a H összeállítása szintjén érdektelenek, sőt az első dokumentált előfordulás szintjén többnyire esetlegesek is, itt nem foglalkozunk velük. Az érdeklődőket SCHNEIDER kiadásának mutatójához (*i. m.* 597s. skk.) és a kritikai apparátusában közölt testimóniumokhoz utaljuk. A római rítus euhológiai szövegeihez a két legfontosabb ősforrás, a *Sacramentarium Gelasianum* és *Gregorianum* ma mértékadó kiadásai: Cunibert MOHLBERG — Leo EIZENHÖFER — Petrus SIFFRIN: *Liber sacramentorum*

eredetéről többet mondanak a közvetett források, illetve éppen a közvetett forrásokra vissza nem vezethető szövegelemnél merülhet föl, hogy az ordó összeállítója önálló megoldást alkalmazott, és mondhatni „tiszta forrásból” merített.

A kompozícióalkotás mellett e közvetett források átvétele, válogatása, módosítása és kiegészítése jelenti a H szerkesztőjének vagy szerkesztőinek szöveg- és rítusalakító munkáját. Mielőtt azonban a források azonosítására és fölhasználásuk mikéntjére térnénk, Schneider kutatásai alapján egy bővebb kitérőben összegezzük, amit a zsinati rendtartások szöveg-hagyományának témánkat érintő vonatkozásairól ma tudni lehet:

Kutatástörténeti összefoglalás

Töredékes adatok azt igazolják, hogy a zsinatok már a II. század vége felé szabályozottan, többé-kevésbé liturgikus keretek közt folytak. E korai, viszonylag egyedi és esetleges szabályozású zsinatok után az első olyan ismert rendtartás, amelytől kezdve a liturgikus forma valamiféle hagyományozódásáról beszélhetünk, a vizigót egyház 633-as, IV. Toledói Zsinatáé, amelyet Sevillai Izidor (kb. 570–636) elnökletével tartottak. Bár a forma az egész középkoron át változik, és egyetlen esetben sincs szó központi szabályozásról, a későbbi rendtartások közvetve mindnyájan ebből a rövid, püspöki buzdítást és ezt leszámítva csak rubrikákat tartalmazó ordóból indulnak ki.

Bár kánonjogi értelemben különbség van az egyes zsinatok típusai közt (egyházmegyei, tartományi, nemzeti, egyetemes), ez a liturgikus kereteket legföljebb apró szövegmódosulások szintjén érinti: esetleg annyi állapítható meg, hogy a *synodus* rendszerint kisebb zsinatot jelent, mint a *concilium*. Ennek oka az, hogy a liturgikus forma a Szentlélek hatékony működésére van tekintettel, nem pedig az események jogi vetületére. Ugyanakkor a zsinati ordó szinte kötelező fejezete a középkor kánonjogi szakmunkáinak, s ebben az értelemben nemcsak liturgikus összefüggésben találkozhatni vele. Éppen ezért kérdéses, hogy a ténylegesen lezajlott zsinatok és a szöveges forrásokban található ordók közt mennyire pontos a megfelelés. Schneider megkockáztatja a föltevést, hogy némelyik ordó pusztán irodalmi fikció, de ezt a pontifikáléba foglalt rendtartásokról aligha állíthatjuk.

Schneider az említett, 633-as vizigót ordót jelöli az 1-es számmal, és tekinti a kutatás alsó időhatárának. Felső időhatárként a XIII. század kezdetét állapítja meg. Ezt az indokolja, hogy kánonjogi vonalon Gratianus 1140 körüli *Concordantia*-ja gyakorlatilag lezárja a hagyományozást,¹⁶ liturgikus vonalon pedig

Romanae ecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (*Sacramentarium Gelasianum*). Casa Editrice Herder, Róma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4), ill. Jean DESHUSSES: *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III*. Éditions Universitaires, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28).

¹⁶ E tanulmány liturgikus érdeklődésének és hiányos kánonjogtörténeti műveltségünknek megfelelően a zsinati ordók forrásháttérét e szempontból csak érintjük. Tájékozódásul ajánljuk: Jules BESSON: „Collections of Ancient Canons.” *The Catholic Encyclopedia* III. Robert Appleton Company,

a Schneider beosztása szerinti 7A ordó válik egyeduralkodóvá. Ez a karoling eredetű rendtartás került be ugyanis előbb a római kúria XII., majd XIII. századi pontifikáléjába,¹⁷ mely utóbbi már III. Ince pápa (1198–1216) alatti átdolgozása után Európa-szerte nagy tekintélyre tett szert. Jelentősebb átalakítás után, de lényegében ugyanezen ordót vette át a XIII. század végétől elterjedő Durandus-pontifikále, amely a Tridenti Zsinat után, 1596-ban kötelezőnek kihirdetett *Pontificale Romanum* révén az egész latin egyház kizárólagos pontifikáléja lett az utolsó, 1961-es kiadásig bezárólag.¹⁸

A zsinatok érthető módon sokáig nem álltak a liturgiakutatás figyelmének homlokterében, a történeti érdeklődés velük kapcsolatban az I. Vatikáni Zsinat körül élénkült meg. Az újkori földolgozó munka úttörői a kánonjogi források kiadói voltak, olykor a hely- vagy intézménytörténeti és az egyházpolitikai érdeklődés kedvezett még egy-egy zsinati ordó kutatásának. A szövegkiadásokba és elemzésekbe az ordók rendszertelenül és mintegy mellékesen kerültek be.

A 2. ordó (a továbbiakban végig Schneider számozását használjuk) a *Collectio Hispana Gallica* részeként jelent meg. A Német-római pontifikáléban már Hittorp-féle kiadása¹⁹ is tartalmazta a 7. és a 14. ordót. Martène²⁰ kilenc zsinati ordót közölt, de mivel csak a kánonjogi forrásokra támaszkodott, nem vette föl ezek közé a Német-római pontifikále két ordóját, holott azok már a XVIII. században is könnyen hozzáférhetőek lettek volna. Martène ordói közül Schneider egyet hamisítványnak, egyet pedig a kutatás időkereteihez képest túl későinek tart: a többi hét között is azonosít átfedéseket, mégis —mint annyiszor— e téren is Martène műve bizonyul a XX. század előtti kiadások közt a leggaz-

New York 1908., ld. <http://www.newadvent.org/cathen/03281a.htm> (2011. december 29.) szócikkét. A kánonjogi források kéziratához és kiadásaihoz általában: Lotte KÉRY: *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400–1140). A bibliographical guide to the manuscripts and literature*. The Catholic University of America Press, Washington D. C. 1999. (History of Medieval Canon Law 1).

¹⁷ Ld. Michel ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1938. (Studi e Testi 86); Úó: *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 87).

¹⁸ A Durandus-pontifikále kritikai kiadása: Michel ANDRIEU: *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1940. (Studi e Testi 88). A „tridentí” *Pontificale Romanum* közvetlen előtörténetéhez ld. Marc DYKMANS: *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1985. (Studi e Testi 311). Az első és az utolsó normatív kiadás: *Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum*. Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum, Róma 1595. = Manlio SODI — Achille Maria TRIACCA: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1), ill. *Pontificale Romanum Summorum pontificum iussu editum a Benedicto XIV et Leone XIII recognitum et castigatum. Editio typica*. Róma 1961. = Manlio SODI — Alessandro TONIOLO: *Pontificale Romanum. Editio typica 1961–1962*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 2008. (Monumenta Liturgica Piana 3).

¹⁹ Melchior HITTORP: *De divinis catholicae Ecclesiae officiis et mysteriis ...* Köln 1568¹, Róma 1591², Párizs 1610³.

²⁰ Edmond MARTÈNE: *De antiquis ecclesiae ritibus etc.* Antwerpen 1764. = Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969.

dagabbnak. Andrieu ismerte és leírta ugyan a 7. ordót tartalmazó frank gyűjteményeket, de a zsinattartást nem vette föl az *Ordines Romani* kiadásába.²¹ Közölte viszont a 7A ordót a Római pontifikále XII. századi változatának kiadásában, majd kezdő- és végzavakkal hivatkozott rá a XIII. századi változat kiadásában. Természetesen a Német-római pontifikále korszerű, Vogel és Elze-féle kiadásából²² sem maradt el a már Hittorpnál is szereplő 7. és 14. ordó.

Habár a fősorolt kiadásoknak köszönhetően a Schneider által megjelentetett ordók bő egyharmada már korábban hozzáférhető volt, a szakirodalom ezekről sem eléggé vett tudomást, a publikációk nagyobb részére bizonytalanság, tájékozatlanság jellemző. Fontos eredményekre elsősorban Hans Barion, Charles Munier, Gian Pietro Pozzi és Martin Klöckener²³ jutott.

Schneider ehhez képest törekedett a ma elérhető kánonjogi vagy liturgikus forrásokban föllelhető összes zsinati ordót feldolgozni a 633 és nagyjából 1200 közti időszakból. Ehhez a latin hagyomány körülbelül 300 kézirat és nyomtatott forrását használta. Kutatása így is csak a tulajdonképpeni ordókra terjedt ki, tehát történeti művek adataival vagy konkrét zsinatok aktáinak közvetett tudósításaival nem foglalkozott. A mintavétel annyira bő, hogy föltételezhetjük: az esetleg még előkerülő vagy későbbi ordók már mind besorolhatók a kialakított rendszerbe. Az anyag feldolgozása során célja volt az egyes ordók keletkezési helyének, intézményi környezetének és legalább relatív kronológiájának megállapítása. 43 típust különböztet meg, melyek közt az egyetlen forrásra visszavezethető variánsok és az egyszerű rövidítések csak betűjelet kapnak, önálló számot nem. A betűjelek egymásra következése nem kronológiát, hanem rokonsági fokot jelöl. Schneider tipológiája inkább a leszármazás, mint a kompozíció szempontjaira van tekintettel: eredményei a zsinati ordók családfájában lennének összefoglalhatók, amelyben a három lehetséges művet a korábbi ordók továbbörökítése, kontaminálása és új anyaggal való kiegészítése. A H zsinati ordójának elemzésekor ezt a megközelítést főleg a strukturális szemponttal szeretnénk kiegészíteni.

²¹ Michel ANDRIEU: *Les Ordines Romani du haut moyen âge*. Peeters Publishers, Louvain 1931–1961. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29).

²² Cyrille VOGEL — Reinhard ELZE: *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269).

²³ Hans BARION: *Das fränkisch-deutsche Synodalrecht des Frühmittelalters*. Albert Michael Koeniger, Bonn 1931. (Kanonistische Studien und Texte 5–6); Charles MUNIER: „L'Ordo Romanus qualiter concilium agatur d'après le cod. Coloniensis 138”, *Recherches de Théologie ancienne et médiévale* XXIX (1962) 288–294; Uő: „L'Ordo de celebrando concilio wisigothique. Ses remaniements jusqu'au Xe siècle”, *Revue des sciences religieuses* XXXVII (1963) 250–271; Gian Pietro POZZI: *Il „De modo celebrandi Concilium” nel manoscritto Vat. Lat. 5748*. Tipografia Poliglotta Vaticana, Vatikánváros 1965; Martin KLÖCKENER: „Eine liturgische Ordnung für Provinzialkonzilien aus der Karolingerzeit”, *Annuaire Historiae Conciliorum* XII (1982) 109–182; Uő: *Die Liturgie der Diözesansynode. Studien zur Geschichte und Theologie des Ordo ad Synodum des Pontificale Romanum. Mit einer Darstellung des Pontifikale und einem Verzeichnis seiner Drucke*. Aschendorff, Münster 1986. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 68).

A vizigót ordók

A liturgikusan szabályozott zsinati ordók első nemzedékét a vizigót (1–3) ordók alkotják. Közülük biztosan a Sevillai Izidor tekintélye alatt, sőt talán közvetlen szövegezésével készült 1. ordó a legkorábbi, a továbbiak viszont jelentős többletanyagot tesznek a csak kezdő buzdítást és rubrikákat közlő alaphoz. E továbbfejlesztések közül a 2. az egyszerűbb (tartományi zsinat); a 3. ordó több metropolita és a király jelenlétét föltételezi (nemzeti zsinat). Habár ebből nem egyértelmű, hogy melyik melyikből vezethető le, azaz bővítéssel vagy rövidítéssel van-e dolgunk, filológiailag kimutatható, hogy a 3. ordó a 2. le származottja. Nem állhatnak távol egymástól: 681 és 694 (az utolsó ismert vizigót zsinat) között, akár ugyanabban a műhelyben is keletkezhetnek.

Amikor 711-ben megszűnt a vizigót királyság, az ordókat frank közvetítéssel örökítették tovább. Megmaradásukhoz hozzájárulhatott Sevillai Izidor tekintélye: a 2. ordó bekerült a pszeudo-izidori korpuszt nyitó *Collectio Hispana Gallica* gyűjteménybe, de ez a változata némileg eltér az eredetibb, vizigót variánstól. Egy kánonjogi szakmunkának zsinati ordóval való bevezetése nem kivételes jelenség: később számos párhuzamával találkozunk. Az 1. ordó anyaga mindenestre az írásos örökség részévé vált, és noha kizárólag a 2. és 3. ordó révén, azok kiegészítéseivel együtt vált a későbbiek alapjává, Toledo emlegetése neki köszönhetően végigkíséri a vizigót múlttal semmilyen közvetlen kapcsolatban nem álló szövegeket is. A három vizigót ordó közül a 2. volt a legelterjedtebb, ezt tekinthetjük a H távoli ősenek is. Mivel azonban a 2. ordó egy nagyszabású tartományi zsinatra készült, a későbbi redakciók gyakran rövidítik, egyszerűsítik kisebb-nagyobb mértékben. Jellegzetes szövegállapotai a vizigót és a pszeudo-izidori redakció, illetve az utóbbinak cluny-i átdolgozása.

A 2. ordó népszerűségét jelzi számos, Európa különböző tájain fönmaradt le származottja. Főként a szöveg pszeudo-izidori változata volt igen elterjedt, de egyházmegyei zsinatokhoz egyszerűsíteni, átdolgozni kellett. Ez az átdolgozás néha komolyabban, átgondoltabban zajlott, máskor viszont felületesre sikerült. Az utóbbiak közé tartozik a 2A ordó Limoges-ből, a XI. század első feléből, a 2B a X. századi Reimsből, valamint a 2D Freisingből, a X. század második feléből. Ez utóbbiban új tartalmi elem az *Exaudi nos* antifóna litániával, amely megtalálható ugyan a 7. ordóban is, de processziók általános kezdő-mozzanataként²⁴ nem föltétlenül jelez közvetlen kapcsolatot köztük. A legátgondoltabb redakció, a 2C Hugó besançoni püspök (1031–1066) munkája. Ez a szöveg több forrásban is fönmaradt, míg az imént említettekről csak egy-egy kézirat tanúskodik. Hugó a székesegyház éneklőkanonokja volt, mielőtt püspök lett, és oklevelek is maradtak fön tőle, így esetében megfogható példáját látjuk egy művelt klerikus liturgiaalakító tevékenységének.

²⁴ A római-kuriális liturgiaváltozatban az *Exaudi* mint hamvazószerdai tétel maradt meg, de az órómai anyagban és másutt is az *Exsurge* antifóna (pl. Gyertyaszentelő, kereszttjáró napok) helyett vagy mellett, vele azonos szerepben használták engesztelő processziók indításakor.

Szintén a vizigót ordók hagyományát folytatja a 4. ordó, amely az 1. és a 2. ordó pszeudo-izidori változatának kontaminációja a IX. század második feléből. Noha számos forrásban fennmaradt, a kánonjogi kontextushoz kötődik, szövegtörténetének kiindulópontja a bobbioi *Collectio Dionysiana*. Elméletileg nem kizárt, hogy kifejezetten a *Collectio Dionysio-Hadriana* bevezetéséül szánták. Számos ismert kézírata ellenére a liturgikus könyvekben követhető ordó-hagyományra nincs befolyással: legközelebbi rokona a 21. ordó, amely ugyan csak kánonjogi összefüggésben él, így témánk szempontjából a szövegtörténet egyik folytatás nélkül maradt ágának tekinthető.

A vizigót ordók itáliai átdolgozásai

Annál fontosabb a H vonatkozásában az 5. ordó, egy, a 2. ordóra épülő, de önálló, jellegzetesen itáliai összeállítás a XI. század első feléből. Az ordó wormsi Burchard *Decretum*-ának itáliai kéziratcsaládjában szerepel a 3. könyv után, míg a német Burchard-szöveghagyományban ugyanezen a helyen egy másik zsinati ordó, a 17. szokásos. Az 5. ordó a 2. ordó pszeudo-izidori változatától függ, de következetesen érvényesíti az egyházmegyei jelleget. Keltezéséhez fontos támpont, hogy hármassáldások szerepelnek benne. A főpapi liturgiáknak ez a tételtípusa a rómainál különböző ólatin hagyományokra jellemző, Itáliában csak lassan és fokozatosan terjedt el, bár Észak-Itáliában már a X. században kimutatható. Az 5. ordó három napra oszlik, az ezeket záró hármassáldások közül az utolsó a 2. ordóból való, a másik kettő viszont nem kifejezetten zsinati használatra íródott, hanem egy Szent Gallenből eredő benedikcionáleghagyományt képvisel némi szövegmódosítással. Az ordó másik jellegzetessége a rubrikákban *sacerdos cardinalis*-ok említése.²⁵ A kifejezés nem római összefüggésben nem kardinálisokra, azaz bíborosokra utal, hanem olyan kisebb itáliai püspökségek székesegyházi klérusára (káptalanjára), amelyekhez *suburbia*, vagyis a város alá rendelt kisebb egyháztartomány tartozott. E jellegzetesen itáliai intézmény és a hármassáldások együttes jelenléte közép- vagy észak-itáliai eredetre vall, és valóban: a kéziratok elterjedési köre is ezt a területet fedi le.

Az 5. ordó forrásai meglehetősen egységes szövegűek: ha volt is a Burchard-féle *Decretum*-tól független hagyományuk, közös ősrre vezethetők vissza. Legkésőbb a XI. század első felében már készen kellett lennie, mert 5A átdolgozása alig későbbi a század közepénél, és egyes részei már 1060 körül megtalálhatók egy tours-i pontifikáléban.²⁶ Burchardon kívül chartres-i Ivó is fölvette az ordót *Decretum*-a²⁷ 4. könyvének végére, továbbá legalább hat XII. századi francia

²⁵ Carl Gerold FÜRST: *Cardinalis. Prolegomena zu einer Rechtsgeschichte des römischen Kardinalskollegiums*. Fink, München 1967. 80skk., 133skk.

²⁶ E pontifikále adataihoz ld. SCHNEIDER: *i. m.* 193. (1. tétel).

²⁷ Tehát nem Ivó tulajdonképpeni főművében, a *Panormia*-ban, hanem a kétesebb hitelességű, rendezetlenebb, *Decretum* címen számon tartott gyűjteményben.

pontifikálékban megtalálható.²⁸ Ivónál és a francia pontifikálékban kisebb módosításokat szenved: a megnyitó szertartásnál „Orate” felszólítás és litánia jelenik meg, a jellegzetesen vizigót leborulást (*prostratio*) térdelés vagy meghajlás helyettesíti, evangéliumi szakaszokat olvasnak föl — mindezek az elemek Burchardnál hiányoznak. Ivó és a pontifikálék eltérő sorrendben hozzák a három nap evangéliumait, de mindkét változatban elmarad a második és a harmadik nap püspöki buzdítása, talán épp az evangéliumok miatt. A pontifikálék a zsinat végén előírják a *Te Deum* éneklését. Schneider szerint tehát az 5. ordó hagyományozásának iránya így vázolható: a) észak- vagy közép-itáliai egyházmegyes zsinat, b) Burchard *Decretum*-ának itáliai redakciója, c) Ivó *Decretum*-a, d) francia pontifikálék. Az 5. ordó más forrás bevonása nélkül készült átdolgozásai az 5B–E ordó, a 2. ordó felhasználásával készült átdolgozásai az 5A és a 6. ordó.

Az 5A ordó a H zsinati rendtartásának egyik közvetlen forrása. Egyetlen ismert kézirat²⁹ Montecassinóról való, Desiderius apát (1057–1087), a későbbi III. Viktor pápa pontifikáléjából. Címe az 5., bevezető rubrikája a 2. ordóból való, de két forrásának a kezdő Miatyánkra és ámenre vonatkozó, egymásnak egyébként ellentmondó rubrikáit egyaránt fölveszi. Az első nap püspöki buzdításába visszaemeli a 2. ordó azon elemeit, amelyeket az 5. egyszer már kihagyott. Mindezek alapján egyértelmű, hogy az 5A nem a 2. ordótól az 5. ordó felé tartó redukció kezdetleges szakaszának tanúja, hanem a már ismert alakját elnyert 5. ordó utólagos, de kissé következetlen gazdagítása a 2. ordó pszeudo-izidori redakciójának fölhasználásával. Későbbi kell, hogy legyen tehát az 5. ordónál, de nem lehet későbbi 1087-nél, Desiderius apát halálának événél. Jóllehet egyetlen kéziratból ismerjük, biztos, hogy nemcsak a montecassinói változat létezett, mert a XI. századból vagy a XII. század második feléből származó 7C, 10. és 11. ordó egyaránt ezt veszi alapul, mégpedig olyan szövegváltozatokkal, amelyek az 5A montecassinói forrásából nem vezethetők le.

Szintén az 5. ordó átdolgozása a Cortonából, a XII. század első feléből származó 5B. Egyetlen példánya egy Burchard-kéziratban található, de nem az 5. ordó megszokott helyén, hanem a 20. könyv után. Szövege az 5. ordónál részletesebb, pontosabb, címe a Német-római pontifikáléra utal (*Ex libro Romani ordinis*). Többletként tartalmaz az 5. ordóban nem szereplő formulákat (hitvallás, kánonok), illetve a befejezésnél utal egy, Burchardnál elvileg ugyan meglévő, de máshol található buzdításra. A hármásáldás egyes tagjait rubrikákkal különválasztja, ami a közép-itáliai környezetet figyelembe véve a műfaj idegenszerűségét jelzi. Összegezve tehát úgy tekinthetjük, mint az 5. ordó bővítő, részletező redakcióját. Ezzel szemben az 5C–E egyedi kánonjogi gyűjteményekben jelenik meg, egyszerű rövidítésként, a gregorián mozgalom hatását sejtető francia forrásokban (Poitiers-ben és Bordeaux-ban 1100 körül, Chartres-ban a XII. század második felében).

²⁸ E pontifikálék adataihoz ld. SCHNEIDER: *i. m.* 241–243. (38–43. tételek).

²⁹ Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana Barb. Lat. 631.

További ordók a XI. századig és a H ordója

A H szempontjából ugyan nincs jelentőségük, de a teljesség kedvéért néhány mondatban ki kell térnünk a 6., 7. és 8. ordóra is. A 6. ordó az úgynevezett 17 könyvből álló joggyűjteményben található meg, keletkezése valószínűleg az 1100 körüli időszakhoz és Poitiers-hez kötődik.

Jóval fontosabb nála a 7., a tartományi zsinat karoling ordója, amelynek A változata —mint fentebb, a történeti áttekintésben írtuk— a középkori latin liturgia uralkodó, majd az újkorban egyedüli zsinati rendtartása lesz. Első ismert forrása a IX. század második negyedéből való; a karoling liturgiarendezés magáévá teszi, és a Német-római pontifikáléba is bekerül. Számos forrása maradt fenn, mint szerkezeti minta is széles körben hatott. 7A változata német és itáliai területeken is elterjedt, és részévé vált a római kúria XII. századi pontifikáléjának. Kora és népszerűsége miatt a H szempontjából éppen azt kell különlegességként kiemelnünk, hogy semmiféle közvetlen hatással nem volt rá: a köztük kimutatható kevés szövegpárhuzam a 9. ordó közvetítésének köszönhető. Szemben az eddig tárgyalt változatokkal, a 7. ordó megszerkesztésének kiindulópontját egyértelműen a 3. vizigót ordó képezte.

A 8. ordó a 2. és a 7. ordó ötvözete a XI. századi Milánóból, egyetlen megmaradt példánya kimondottan az ambrozián hagyomány összefüggésébe illeszkedik.

Az 5A ordó mellett a H közvetlen forrása viszont a 9. ordó. Variánsával, a 9A ordóval együtt reimsi forrásokban található meg: az előbbi az úgynevezett 309 fejezetes joggyűjtemény egyetlen ismert példányában,³⁰ az utóbbi egy külön füzetben, amelyet egy reimsi pontifikáléhoz csatoltak. Fő forrásaik a 2. és a 7. ordó, de a 9. különlegessége —és ebben eltér a 9A-tól—, hogy az első nap kánonolvasása után közbenjáró esedezéseket iktat be tíz különféle szándékra. A H részben épp ezeket az esedezéseket veszi át, így kapcsolata a 9., mégpedig csak a 9. ordóval nyilvánvaló.

A H tulajdonképpeni ordója a Schneider számozása szerinti 10. ordó, melynek elemzését a kiadó „Elsősorban az 5A ordóra épülő egybeszerkesztések” cím alatt hozza mint az 5A ordó kiegészítését a 9. ordóval, jelentős betoldásokkal és átszerkesztéssel. Az ordót Zágrábból, a XI. század végéről eredezteti. Tekintettel a benne foglaltak jelentőségére, Schneider vonatkozó fejezetének magyar fordítását alább teljes egészében közöljük (a témánk szempontjából mellőzhető lábjegyzetek elhagyásával — az arab számok Schneider kiadásának paragrafusaira utalnak):³¹

A zágrábi egyházmegyei könyvtár legrégebbi anyagához tartozik egy pontifikále, amelyet valószínűleg az első zágrábi püspök, Duh hozott magával Magyarországról 1094-ben, de amely tartalmát tekintve inkább

³⁰ Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 4278. (IX. század második fele).

³¹ SCHNEIDER: *i. m.* 64–65. (saját fordítás)

észak-francia pontifikálékra vezethető vissza: az MR 165. A kódex egy részben már csak alig kibetűzhető *Ordo qualiter (in ecclesia) ab episcopis synodus agatur* fejezettel kezdődik. A rendtartás három napjának formula-készletét igen hasonlóan építi föl, s mindig ugyanezeket az alkotóelemeket rendeli egymás után: több nyitó imádságot, egy evangéliumi szakaszt, zsoltározást, egy homíliát vagy buzdítást, a lebonyolításra vonatkozó rubrikákat és áldást. Sajátosságaként mindenekelőtt a dogmatikai olvasmányszövegek tűnnek föl: az első napra rendelt náicei hitvallás mellett (Nr. 18) főként kivonatok marseille-i Gennadius *Liber ecclesiasticorum dogmatum*-ából és a *Tomus Damasi*-ból (Nr. 45–46) a harmadik napon. Az egyes evangéliumi perikópákra nemcsak hivatkozik, hanem teljes szöveggel megadja őket. Az ordót tehát önálló, más könyvektől független használatra szánták.

A dogmatikai szövegektől eltekintve a redaktor korábbi zsinati rendtartásokból válogatott. A források elemzését mindenesetre megnehezíti, hogy egyes részek több korábbi ordóban is előfordulnak. Így az előírások a *Liber officiorum* olvasásáról (Nr. 15), Nagy Szent Gergely homíliájáról (Nr. 17), az első napi elbocsátásról (Nr. 20) és a második napi bevonulásról (Nr. 21), a harmadik nap buzdításáról és a lebonyolításról (Nr. 47f) nem elegendők a tulajdonképpeni forrás megállapításához, mert ezek az 5. és az 5A ordóban ugyanúgy szerepelnek. Hogy a redaktor biztosan ismerte az 5A ordót, azt a bevonulási rend (Nr. 1–3) és egyes szövegváltozatok igazolják. Máshol némiképp közelít az 5. ordóhoz, de csak olyan helyeken, amelyek bizonyára szabadon módosíthatók voltak. Ezenkívül túlságosan bonyolultnak tűnik az a föltevés, hogy a redaktor az 5A ordó mellett még egy azzal szoros rokonságban álló 5. ordót is fölhasznált. Valószínűbb, hogy az 5A azon példánya, amelyet fölhasznált, még közelebb állt az 5. ordóhoz, mint amennyire a ránk maradt kéziratok fölismereni engedik.

Első pillantásra bizonytalannak tűnik az is, hogy vajon melyik ordóból származnak egyes részek, amelyek a 7. és a 9. ordóban is megtalálhatók. A második és a harmadik nap könyörgéseinél (Nr. 22f és 36f) a szövegállapot alapján nem lehet következtetni a tulajdonképpeni forrásra. Ugyanakkor a zsoltározás, amelyet a 10. ordó három napra oszt el (Nr. 6–13, 25–30, 39–44), csak a 9. ordóból (Nr. 7–27) való lehet, ahol persze az egész az első zsinati napra van rendelve. Ebbe az irányba mutat a Nr. 4 könyörgés *exercitatio temporalium conciliorum* olvasata is, amely a 9. ordó jellegzetessége. A 9. ordó használata ezek alapján meglehetősen biztosra vehető.

Jóllehet az első nap második könyörgéséhez (Nr. 4) fűzött bevezető rubrika közelebb áll a 7., mint a 9. ordóhoz, ebből aligha lehet a két ordó párhuzamos használatára következtetni.

A keltezéshez az 5A ordó használata biztosít terminus post quem-et: a XI. század közepét. Eszerint a 10. ordó megszerkesztésének ideje nem állhat távol egyetlen hagyományozójától, a zágrábi pontifikálétól. Mindamellettt egyelőre tisztázatlan, hogy ez a zsinati rendtartás ebbe az eredetileg Magyarországra szánt pontifikáléba éppúgy észak-francia közvetítéssel került-e, mint néhány más, ott szereplő rendtartás. A források itt nem segítenek tovább: habár a 9. ordó valóban csak Reims körzetében mutatható ki (közvetve persze, a 20. ordó révén Délkelet-Németországban is), az 5A ordó kizárólag Közép-Itáliából ismert.

A Schneidernél tárgyalt további ordók érdektelenek a H hagyományozása szempontjából, így azokkal nem foglalkozunk. Mégis hasznosnak látszik kivételt tenni a 20. ordóval mint a 9. ordó közép-európai jelenlétének egyetlen ismert tanújával. Ez a szöveg a *Collectio duodecim partium* című kánonjogi gyűjtemény keretei közt hagyományozott három ordó (20., 21., 22) egyike, valószínűleg Freisingből, a XI. század első feléből. Szintén Burchard szerkesztménye, amelyet azután a gregorián mozgalom terjesztett el. A 20. ordó tartományi zsinatra készült, és rendkívül sokféle forrást vegyít: nyomot hagyott rajta az 1., a 2., a 7., a 9. és a 14. ordó öröksége is — Schneider szerint egyetlen egy sincs a fennmaradt zsinati rendtartások között, amely ennyi különböző forrásra lenne visszavezethető. A 9. ordóval közös benne a második napi bevonulás rubrikája, a két nyitókönyörgés közé beillesztett litánia, a *Nostrorum tibi* zárókönyörgés elhelyezése, és végül a zsinati végzések nyilvános kihirdetésére vonatkozó utasítás. A 20. ordó nem tartalmazza a H-nak a 9. ordóból származó jellegzetes szövegeit: a közbenjáró esedezéseket és az —egyébként a 7. ordóval is közös— nyitókönyörgéseket, ráadásul későbbi is a H-nál, így közvetlen kapcsolatuk nem merülhet föl. Mégis tanúja a 9. ordó közép-európai jelenlétének, ezáltal pedig annak, hogy a 9. ordó vagy annak változatai valaha talán Reims térségén kívül is éreztették hatásukat.

Kompozíció

A módszertani alapvetés és Schneider eredményeinek összefoglalása után a H forrásháttéréről ezt állapíthatjuk meg: leíró értelemben az 1., a 2., az 5., az 5A, a 7. és a 9. ordóból találunk benne szövegeket, amelyek kiegészülnek más, zsinati ordókban jelenlegi tudásunk szerint nem dokumentált szövegekkel. Ez utóbbiak többségéről³² a kutatás mai állása szerint vélelmezzük, hogy nem közvetlenül liturgikus forrásból kerültek a H-ba, azaz a 10. ordóba. A közvetítettség szempontjából tehát a hagyományozásnak ezeket a rétegeit különíthetjük el: a) közvetlen forrás az 5A és a 9. ordó; b) ezek közvetítik a 2. (részlegesen) és az 5., illetve a 7. ordó szövegeit; c) az 5. ordó közvetíti a 2. (részlegesen)

³² Kivételt képeznek a hármassáldások, amelyekkel alább részletesen foglalkozunk.

szövegeit; d) a 7. ordó közvetíti a 3. ordó egyik szövegét; e) az 1–3. ordók egymással egyenes vonalú leszármazási viszonyban állnak; f) a szövegek egy része azonosítható külső forrásokból, így a bibliai, patrisztikus vagy euchologikus korpuszból került a zsinati rendtartások szöveghagyományába. Az áttételeket tehát így ábrázolhatjuk (a P a primer, azaz elsődleges, nem zsinati forrásokra, a számok az egyes ordókra utalnak):

$$\left. \begin{array}{l} 1+P \rightarrow 2+P \rightarrow \qquad \qquad 5+2 \rightarrow 5A \rightarrow \\ 1+P \rightarrow 2+P \rightarrow 3+P \rightarrow 7+P \rightarrow 9 \rightarrow \\ \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad P \rightarrow \end{array} \right\} 10 (=H)$$

A vázlatos áttekintés után sorra kell vennünk a 10. ordó egyes szövegeleit a közvetlen és közvetett eredet szempontjából. Az 5A ordóból valók a rendtartás vázát alkotó rubrikák, kivéve azokat, amelyek valószínűleg a H sajátjai. Szintén az 5A ordó a közvetlen forrása az egyes napokat nyitó és záró könyörgéseknek, a püspöki buzdításoknak és a hármasáldásoknak. A 9. ordóból ezzel szemben az egyes napok tulajdonképpeni nyitókönyörgéseit követő egy vagy két további könyörgés származik, illetve innen erednek a közbenjáró esedezések. Nyilvánvaló tehát, hogy a műfaji megkülönböztetés és az ennek megfelelő világos formaérzék a H ordójának megszerkesztőjében (vagy megszerkesztőiben) ott is megmutatkozott, hogy a két zsinati forrást szisztematikusan, jól elkülöníthető szövegelemek forrásaként használta. Kiindulópontja az 5A ordó volt, ezt egészítette ki a 9. ordó anyagával.

A H összeállítása szintjén ennek megállapításával be is fejezhetnénk a gondolatmenetet, de érdekes megfigyelni azt a folyamatot is, ahogyan a mintául szolgáló ordók merítettek forrásaikból. Az 5A ordó archaikusabb, a 2. ordóból levezethető rétegét mindenekelőtt az egyes napok nyitókönyörgései alkotják, de innen származik az utolsó nap hármasáldása is. Világosan látszik, hogy ezt az eredetileg egyetlen és az egész zsinatot befejező áldást kívánták utóbb —változó szöveggel— elővételezni minden egyes nap végére. Végül a 2. ordóból, és ennek révén a legeredetibb 1. ordóból öröklődött a bevonulásról szóló, hosszú kezdőrubrika, és az a rövidebb is, amely az első napi olvasmányokat vezeti be. Az 5. ordó a címmel, a második és a harmadik nap kezdőrubrikájával, a tárgyalásra vonatkozó rubrikákkal, a *Liber officiorum*³³ olvasását előíró szakasszal,

³³ A *Liber officiorum* cím elméletileg vonatkozhatna a karoling kor legismertebb liturgiamagyarázó munkájára, metzi Amalarius *Liber officialis*-ára (Ioannes Michael HANSSENS: *Amalarii Episcopi Opera Liturgica Omnia. II. Liber officialis*. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1948. [Studi e Testi 139]), de valószínűbb, hogy konstanzi Bernoldus *Micrologus*-áról (*Micrologus de ecclesiasticis observationibus*. Párizs 1853. [Patrologia Latina 151] 973–1022., újabb kiadása a *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis* sorozatban várható) van szó, amely e címen a gregorián mozgalom liturgikai normakönyve volt. A korai magyar liturgiára mindkettő hatott, amint azt korábbi tanulmányunkban kimutattuk, ld. „A liturgiamagyarázat nyomai a XIV. század előtti Magyarországon. A Pray-kódex *Micrologus*-a és annak környezete”, in DÉRI Balázs (szerk.): *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L'Harmattan — ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest 2008. 87–98.

a buzdításokkal, valamint az első és a második napot záró áldásokkal járult hozzá ehhez az alaphoz. A kezdőrubrikák és az áldások pótlása a háromnapos forma kidolgozása, párhuzamos fölépítése irányába mutat, amely majd a H-ban bontakozik ki a legerőteljesebben.

A 9. ordóból való közbenjáró esedezések és a hozzájuk tartozó rubrikák ismereteink szerint nem rendelkeznek távolabbi előzménnyel. Az egyes napok nyitókönyörgését követő egy (az első napon), illetve két (a másik két napon) könyörgés azonban a 7. ordóból származik. Ahol azonban két könyörgés is szerepel, ott az egyiket a 7. ordó a 3. ordóból veszi át: míg a 3. ordó az első nap nagy nyitókönyörgésén kívül minden napot egy egyszerűbb, tömörebb könyörgéssel vezet be, a 7. ordó elhagyja a vizigót eredetű nyitókönyörgést, és minden napot egységesen két rövidebb könyörgéssel kezd. A H-ban látható állapot a vizigót és a karoling rendszer kontaminálásából származik. A 9. ordó ebből annyit előlegezett meg, hogy megtartotta a nagy nyitókönyörgést, és ennek megfelelően elhagyta a 7. ordónak az első napot kezdő két könyörgése egyikét. A H —itt kissé következetlenül— az első napnál még a 9. ordót követi, de a többi napokon sértetlenül rendeli egymás mellé a 2. (vizigót) és a 7. (karoling) ordó könyörgéseit. Az 5A és a 9. ordó összeállításakor tehát ugyanúgy a szerkezeti és műfaji szempontok alapján történt a források összekapcsolása és kibővítése, mint ahogyan a 10. ordónál, azaz a H ordójánál láttuk. Ennek megfigyelése sokat elmond a középkori liturgiaalakítás módszeréről, szemléletéről, mondhatnánk: műhelytitkairól.

A rendtartás forráshátterét alább táblázat szemlélteti. Az első oszlopban a Schneider-féle kiadás paragrafusaira utalunk. A másodikban a műfajokra: a címre (Tit. = *titulus*), a rubrikára (R.), a himnusra (Hy.), a könyörgésre (Or. = *oratio*), a felszólításra (Accl. = *acclamatio*), az evangéliumi szakaszra (Ev.), a közbenjáró esedezésekre (Pr. = *preces*), az olvasmányokra (Lc. = *lectio*), a hármásáldásra (Ben. = *benedictio*), a buzdításra (Exh. = *exhortatio*). A harmadik oszlop az adott szövegrész incipitjét vagy legjellegzetesebb szavait, hosszabb, azonos forrásból való részeknél az utolsó tétel kezdőszavát tartalmazza. Végül az utolsó oszlopok a fölhasznált ordókat közlik a közvetettségnek megfelelő sorrendben, P betűvel utalva H sajátjának bizonyult tételekre:³⁴

	Tit.	Ordo qualiter	5A	5		
		I.				
1.	R.	Hora diei	5A	5	2	1
	Hy.	Dicat metropolitanus ... <i>Veni Creator</i>	P			
3.	Or.	<i>Adsumus Domine</i>	5A	5	2	

³⁴ A szövegeket itt és a továbbiakban az MRH sorozat elvei alapján normalizált latin helyesírással, de a táblázatos-áttekintő jelleg miatt központozás nélkül írjuk át.

4.	Accl.	Finita oratione ... <i>Flectamus genua</i>	P			
	Or.	<i>Omnipotens ... qui nos incolumes</i>	9	7		
5.	Ev.	Finita collecta ... <i>Misit Iesus duodecim</i>	P			
6–13.	Accl.	Postea lecto ... <i>Orate</i>	P			
	Pr.	<i>Pro unanimitate ... Hostium nostrorum</i>	9			
14.	R.	Deinde omnes ... diaconus praeparatus	5A	5	2	1
15.	Lc.	Deinde legatur <i>Liber officiorum</i>	5A	5		
16.	R.	Postea perquirantur presbyteri	5A	5		
17.	Lc.	Deinde homelia sancti Gregorii ... <i>Cum constet</i>	P			
18.	Lc.	Qua expleta legitur ex Carthaginensi concilio	P			
19.	R.	His itaque peractis	5A	5		
	Accl.	<i>Humiliate</i>	P			
	Ben.	<i>Qui dispersos</i>	5A	5		
20.	Accl.	Tunc archidiaconus ... <i>eamus in pace</i>	5A	5		
		II.				
21.	R.	Secunda vero die	5A	5		
	Or.	<i>Nostrorum tibi</i>	5A	5	2	
22.	Accl.	Dicat archidiaconus ... <i>Erigite vos</i>	5A			
	Or.	<i>Mentibus nostris</i>	9	7		
23.	Or.	<i>Ds qui nos iustitiam</i>	9	7	3	
24.	Ev.	Deinde legatur evangelium ... <i>Designavit Dominus</i>	P			
25–30.	Accl.	Finito evangelio ... <i>Orate</i>	P			
	Pr.	<i>Pro infirmis ... Absolve</i>	9			
31.	R.	Deinde omnibus residentibus	P			
	Exh.	<i>Hesterno die</i>	5A	5		
32.	R.	Quibus verbis ... perquirantur	5A	5		
33.	R.	Hora autem sexta	5A	5		
	Accl.	<i>Humiliate</i>	P			
	Ben.	<i>Dominus rector</i>	5A			
34.	Accl.	Tunc archidiaconus ... <i>eamus in pace</i>	5A			
		III.				
35.	R.	Tertia denique die	5A			
	Accl.	<i>Orate</i>	P			
	Or.	<i>Ad te Domine interni</i>	5A	5	2	
36.	Accl.	Tunc archidiaconus ... <i>Erigite vos</i>	P			
	Or.	<i>Omnipotens ... sacro verbi</i>	9	7	3	
37.	Or.	<i>Deus qui apostolis</i>	9	7		
38.	Ev.	Sequitur evangelium ... <i>Estote misericordes</i>	P			
39–44.	Accl.	Finito evangelio ... <i>Orate</i>	P			

	Pr.	<i>Pro amicis ... Purifica</i>	9		
45.	Lc.	<i>Quibus ... Credimus unum Deum</i>	P		
46.	Lc.	<i>Post concilium Nicaenum</i>	P		
47.	Exh.	<i>Tunc surgentes ... Estote pacifici</i>	5A	5	
48.	R.	<i>His taliter praelibatis ... pertractentur</i>	5A	5	
49.	Or.	<i>Quibus expletis ... Nulla est</i>	5A	5	2
50.	Accl.	<i>Tunc archidiaconus ... Humiliate</i>	5A	5	2
	Ben.	<i>Christus Dei Filius</i>	5A	5	2
	Accl.	<i>In nomine ... ite in pace</i>	5A	5	2

A forráshasználat bemutatása után azt vizsgáljuk, hogyan bánt a H a rendelkezésére álló anyaggal. A lehetséges műveletek ezek: a) szó szerinti átvétel, b) véletlenszerű vagy ismeretlen forrásra visszamenő szövegváltozat, c) jellegzetes szövegváltozat, d) kompozíciós módosítás, e) új szövegelem beillesztése.

Az 5A ordóból átvett elemek

A szó szerinti, azonos funkcióban való átvétel leginkább az 5A ordó szakaszainál jellemző. Ebbe a kategóriába tartoznak a nyitórubrikák és nyitókönyörgések (Nr. 1–3., 21., 35), az első napi felolvasásról és az áldozópapok kikérdezéséről szóló rubrika (Nr. 14–16) és az egyes napokat lezáró áldások, részben a hozzájuk tartozó rubrikák is, az utolsó napon a nagy zárókönyörgéssel együtt (Nr. 19–20., 33., 48–50), továbbá a buzdítások (Nr. 31., 47).

A kisebb, jelentéktelen szövegváltozatokat könnyen összefoglalhatjuk (a Schneider-féle paragrafus száma után előbb a H, majd a közvetlen mintaként használt ordó kritikai szövege áll; az 5A ordóból hiányzó szavakat *om. [omittit]* jelzéssel közöljük):

1. convenientes episcopi | convenientes omnes episcopi
2. clericis | tacite
3. quidem peccati | peccati quidem
cum Patre | cum Deo Patre
inflectet | inflectat
14. colere | excolere
15. sciant | scire valeant
agantur | peragantur
19. *om.* Resp. 2×
Christo pastore | pastore Christo
21. assidue | ardue
clarescamus | clareamus
om. Per
31. fratres carissimi | carissimi fratres
diximus | duximus

- etiam Dei | etiam Unigenitum Dei
 unde | inde
 33. *om.* expleta
 om. rector
 35. ut | prout
 terram | terra
 47. *om.* per ordinem
 alloquitur | alloquatur
 delictis | deletis
 om. expiati
 a | ac
 49. hanc orationem ... dicat episcopus | dicat episcopus hanc orationem
 om. super cunctos cleros
 praesumimus | praeoptamus
 transgressores confitentes | transgressores veniam confitentes
 om. veniae
 respondeant omnes | respondeatur

Jelentősebb módosítást tapasztalunk az illesztéseknél, azaz a más forrásból átvett vagy saját szakaszokat és az 5A ordóból származó részeket összekötő rubrikaszövegekben. Ebben az értelemben sajátos az első napi felolvasásokat leíró rubrika kezdete (Nr. 14), amely a 9. ordóból vett közbenjáró esedezések után kanyarodik vissza az 5A ordó szövegéhez, vagy a második napi buzdítást (Nr. 31) a második nap esedezései után fölvezető rubrika.

Nem szándékos módosítás, hanem szövegromlás állhat az első nap az áldozópapok kikérdezéséről szóló rubrika eltérése mögött (Nr. 16), amely a H olvasatában nem értelmezhető. Az 5A ordó itt beiktat egy buzdítást (*Ecce dilectissimi fratres*), amely —figyelembe véve, hogy a H-ban a második és a harmadik napon is buzdítás szerepel a tárgyaláshoz kapcsolódóan— a H logikája szerint az első napról kimondottan hiányzik. Ez a buzdítás az 5. és a 2. ordóban is megvan, így a forráshasználat szempontjából is indokolatlan a H-ból való kimaradása. A H-ban az áldozópapok kikérdezéséről szóló rubrika után mindjárt hit- és erkölcsstani cikkelyek olvashatók (*De dilectione Dei et proximi*, stb.), de nem derül ki, ezek milyen viszonyban vannak a kikérdezéssel. Az 5A ordó viszont a buzdítás után újabb rubrikát közöl, amely szerint a „vizsgáztatást” a föltüntetett kérdésekben a *cardinalis sacerdos*-ok, a szerpapok és a többi jelenlévő körében kell folytatni. A H ezen a ponton nem sérült, és a kimaradó szakasz sincs lap- vagy ívhatáron, de okkal föltételezzük, hogy a H előzményét jelentő kéziratok valamelyikében egy lap kimaradt vagy elkerülte a másoló figyelmét a *baptizare debeant* szavak után. A H napjainak szimmetriája e föltételezéssel még tökéletesebb: az eredeti koncepciónak feltevésünk szerint része volt az említett buzdítás, ezért is tüntettük föl szögletes zárójel között már a szerkezeti vázlatban. Ehhez képest másodlagos fontosságú az említett cikkelyek sorrendjének módosulása: a H-ban található sorrend az 5A ordóban 1–4–2–3-ként szerepel.

A legkomolyabb szövegváltozatok az 5A ordóhoz képest a második és a harmadik nap hármásáldásában jelentkeznek. A második napi áldás (*Dominus rector mentis*) középső tagja teljesen eltér, szélső tagjai pedig erősen különböznek az 5A változattól, amiért Schneider elképzelhetőnek tartja, hogy az áldás az 5A ordó közbejötté nélkül, közvetlenül egy benedikcionáléból származik. Ezt támasztaná alá szerinte, hogy a harmadik napi áldás szövege nem az 5A, hanem az eredeti, 2. ordó szövegével egyezik egy apró *ut | et* eltérést leszámítva. Mivel a 2. ordó közvetlen ismeretére semmi másból nem következtethetünk, itt is egy más olvasatot ismerő benedikcionále használata vagy legalábbis variánsának ismerete valószínű. Az eltérés egyébként kisebb mértékű, mint a második napi áldásnál, de épp a kezdőszót (*Christus | Omnipotens*) és a zsinatra való utalást (*concilii | synodi*) érinti. Az áldás konklúziója (*Quod ipse praestare dignetur*) egyébként a H-ban végig ki van írva, szemben az 5A ordó egyetlen ismert, montecassinói forrásával.

Az 5A ordóból átvett részek két mozzanatnál módosulnak szerkezeti értelemben is, ezek azonban átgondolt és következetes beavatkozásnak látszanak. Az egyik ilyen mozzanat a H előszeretete az akklamatív megnyilvánulások iránt. Az egyes napokat megnyitó leborulást rendszerint a főesperes „Orate” felszólítása előzi meg, majd ugyanő „Erigite vos” szavakkal ad jelt a fölállásra. Az ekkor következő második könyörgést is a püspök „Oremus”, majd a főesperes „Flectamus genua, Levate” szavai készítik elő. Ugyancsak „Orate” felszólítással nyitja meg a metropolita a közbenjáró esedezések sorozatát minden egyes nap. Habár az első napon csak a „Flectamus genua, Levate” szerepel az ordóban, a harmadik napon pedig nincs említve a püspök „Oremus”-a, a párhuzamos építkezés miatt ezeket biztosan föltételezhetjük. E felszólítások közül az „Orate” és az „Erigite vos” nem található meg a H közvetlen forrásaiban, jóllehet szerepelnek az 1. és a 2. ordóban: a leborulást egyébként is vizigót jellegzetességként szokás számon tartani. Tekintve, hogy az 5A ordó az 5. ordónak a 2. ordó fölhasználásával történt gazdagítása, de csak egyetlen példányban maradt ránk, nem elképzelhetetlen, hogy a H egy, a vizigót jellegzetességeket jobban fönttartó példányra épít. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy kutatásaink szerint a H kiközösítési ordójának legsajátosabb eleme is a főesperes egyik akklamatív megnyilvánulása volt.³⁵

A másik kompozíciós változtatás a hármásáldásokat és a napok lezárását érinti. A H rendje szerint az egyes napok végén a főesperes „Humiliate vos...” szavai készítik elő az áldást, majd az áldást követően megint a főesperes bocsátja el a zsinatolókat az „In nomine Domini...” szavakkal. Az 5A ordó ezzel szemben az „In nomine Domini...” felszólítást illeszti az áldások elé, és az áldások konklúziójával fejezi be az első két napot. A harmadik napon az „In nomine Domini...” ugyan az áldás után következik, de ezt valószínűleg a zárókönyörgés és a teljes zsinat föloszlatása indokolja. A H mindenesetre beiktatja az 5A

³⁵ Ld. megjelenés előtt álló tanulmányunkat a kiközösítési ordóról (4. jegyzet).

ordóban, sőt a vizigót ordókban is ismeretlen „Humiliate vos...”-t, az elbocsátást pedig mindháromszor az áldás utánra helyezi. Hogy az elbocsátás megelőzheti a záróáldást, arra a hagyományos római miseliturgia is példát szolgáltat, kifejezve ezzel az áldás enyhén paraliturgikus jellegét (egyreszeretesen egyes szerzetesrendi úzusok nem is használtak záróáldást).³⁶ Mégis elképzelhető, hogy az akklamatív felszólítások kedvelésén túl az is befolyásolta a H szerkesztőjét vagy szerkesztőit, hogy szervezesebben és következetesebben építse (építsék) be a hármásáldást a rendtartásba. Tudjuk, hogy az itáliai eredetű 5. és 5A ordóban a hármásáldás még viszonylag idegenszerű vizigót elem, a XI. századi Közép-Európában viszont virágzó műfaj: első komolyan értékelhető liturgikus kódexünk, amely a H-val együtt került Zágrádba, szintén a benedikcionále műfajának képviselője.

Az 5A ordó hármásáldásai és az Esztergomi benedikcionále

E megfontolások elegendők ahhoz, hogy figyelmünket erre a kódexre: a H-val azonos előtörténetű és provenienciájú Esztergomi benedikcionáléra (MR 89) irányítsák.³⁷ A hármásáldás-gyűjteményből és néhány más püspöki ordóból (papi fokozatok szentelése, templomszentelés, bérmálás) álló kézirat benedikcionáléjának záró szakasza három, a zsinat tematikájához illeszkedő áldássorozatot tartalmaz:³⁸ kettőt *In conventu episcoporum* (A püspökök találkozásánál) címmel, kettőt a királyra, ha a zsinaton jelen van, és végül hármat egy háromnaposnak föltételezett zsinat egyes napjaira. Az 5A ordóban és a H-ban szereplő három áldás mindegyike megtalálható ezek között, de eltérő sorrendben: az első, a *Qui dispersos* kezdetű, és a második, a *Dominus rector mentis* (valójában *Dominus messis* kezdetű) mindkét forrásban a háromnapos zsinat első és második áldása, ám a H-nak a 2. vizigót ordóra visszavezethető záróáldását a benedikcionále az *In conventu episcoporum* rész záróáldásaként hozza *Quando fratres ad sua redeunt* (Amikor a testvérek hazatérnek) cím alatt, a háromnapos zsinatot pedig egy másik, *Cautos vos faciat* kezdetű áldással rekeszti be. Sem ez, sem az *In conventu episcoporum* első áldása, sem a királyért mondott két áldás nem szerepel a zsinati ordók Schneider által földolgozott hagyományában.

A H tételválogatása az egyetlen ismert, vele közelebről rokonítható benedikcionálétól tehát egyértelműen független, és az 5A ordóra támaszkodik.

³⁶ Az újkorban is fennmaradt szerzetesrendi rítusok miseordóiról ld. Archdale A. KING: *Liturgies of the Religious Orders*. Verlag Nova & Vetera, Bonn 2005.

³⁷ Adatait ld. fentebb (2. jz.). A kódex legfontosabb kutatói eddig KNIEWALD Károly, SZENDREI Janka és TÖRÖK József voltak, kiadását JÓZSA Attilával készítjük elő az MRH sorozat keretei közt.

³⁸ Az áldások lelőhelye az Esztergomi benedikcionále oldalszáma és MOELLER összkiadásának (ld. fentebb, a 12. jegyzetben) tételszámozása szerint: *Qui dispersos*: 81^r — Nr. 1891 (Sankt Gallen-i forrásból, magdeburg-braunschweigi hagyomány szerint); *Dominus messis*: 80^{r-v} — Nr. 1322 (szintén az előző forráscsoportból) *Christus Dei Filius*: 76^v — Nr. 417 (az ún. Egbert-pontifikáléból [York, VIII. sz.], amely azonban későbbi az áldás vsz. eredetibb, vizigót forrásainál).

Nem ez a helyzet viszont a szövegváltozatokkal. Az első áldás esztergomi variánsa (a mögötte álló magdeburg-braunschweigi örökséggel összhangban)³⁹ más szövegkezdetet kap, egy jelentéktelen, szórendi különbség pedig inkább az 5A ordóval, semmint a H-val rokonítaná. A második, eredetileg nem kifejezetten zsinati áldás eleje mindhárom forrásunkban eltér, de itt is szorosabb a kapcsolat a H és az 5A ordó, mint a H és az Esztergomi benedikcionále között. Ugyanakkor feltűnő, hogy a hármásáldás középső tagja már az 5A ordó mintáját jelentő 5. ordóban, és a H ordóját leszámítva zsinati a ordók mind-egyikében elmarad, hiszen ezek az 5. ordótól függnék. A H az áldásnak ezt a második tagját a benedikcionáléval teljesen azonos szöveggel hozza. Végül a harmadik áldás két jellegzetes, közvetlenül a 2. ordót idéző olvasatát szintén megerősíti az Esztergomi benedikcionále. A szövegeket alább párhuzamosan szemléltetjük, az eltéréseket dőlt betűvel emelve ki:

MR 89	10. ordó (H)	5A ordó
<p>1. <i>Omnipotens Deus</i> qui dispersos Israel congregat ipse vos hic et ubique custodiat. Amen.</p> <p>Et non solum vos custodiat sed et ovium suarum idoneos custodes efficiat. Amen.</p> <p>Ut cum summo <i>pastore Christo</i> de gregum suorum pastione gaudeatis in caelo. Amen.</p> <p>Quod ipse praestare.</p>	<p>1. Qui dispersos Israel congregat ipse vos hic et ubique custodiat. Amen.</p> <p>Et non solum vos custodiat sed et ovium suarum idoneos custodes efficiat. Amen.</p> <p>Ut cum summo <i>Christo pastore</i> de gregum suorum pastione gaudeatis in caelo. Amen.</p> <p>Quod ipse praestare dignetur cuius regnum et imperium sine fine permanet in saecula saeculorum. Amen.</p>	<p>1. Qui dispersos Israel congregat ipse vos hic et ubique custodiat. Amen.</p> <p>Et non solum vos custodiat sed et ovium suarum idoneos custodes efficiat. Amen.</p> <p>Ut cum summo <i>pastore Christo</i> de gregum suorum pastione gaudeatis in caelo. Amen.</p> <p>Quod ipse praestare dignetur cuius regnum et imperium sine fine permanet in saecula saeculorum. Amen.</p>
<p>2. Dominus <i>mensis</i> et corporalis et spiritualis det vobis incrementa gratiae sacerdotalis. Amen.</p> <p>Ut manu et lingua pauperes Christi recreantes cum ipsis fiatis ovantes. Amen.</p> <p>Ut ad dexteram Dei <i>constituti</i> participium Agni Dei mereamini. Amen.</p>	<p>2. Dominus <i>rector mentis et linguae</i> corporalis et spiritualis det vobis incrementa gratiae sacerdotalis. Amen.</p> <p>Et manu et lingua pauperes Christi recreantes cum ipsis fiatis ovantes. Amen.</p> <p>Ut ad dexteram <i>omnipotentis</i> Dei mereamini <i>stare quando saeculum per ignem debet iudicare</i> participium Agni Dei <i>percipiatis</i>. Amen.</p>	<p>2. Dominus <i>mentis et linguae</i> corporalis et spiritualis det vobis incrementa gratiae sacerdotalis. Amen.</p> <p>—</p> <p><i>Detque vobis</i> ut ad dexteram <i>constituti</i> participium <i>percipiatis</i> Agni. Amen.</p>

³⁹ Legközelebbi rokona egy magdeburgi (Magdeburg, Domgymnasium Ms. 154) és egy braunschweigi (Wolfenbüttel, Landes-Hauptarchiv Ms. VII B 313) benedikcionále. JÓZSA Attila közlése, vö. TÖRÖK József: „Az Esztergomi Benedictionale”, in BEKE Margit (szerk.): *Kezdet és újrakezdet*. Márton Áron Kiadó, Budapest 1993. 69–71. (Prímási Levéltár Kiadványai. Strigonium Antiquum 2).

MR 89	10. ordó (H)	5A ordó
<p>Quod ipse praestare dignetur qui ante constitutionem mundi praedestinos et ante finem saeculi iustificatos in fine mundi reddet glorificatos per infinita saecula saeculorum. Amen.</p> <p><i>Benedictio Dei.</i></p>	<p>Quod ipse praestare dignetur qui ante constitutionem mundi praedestinos et ante finem saeculi iustificatos in fine mundi reddet glorificatos per infinita saecula saeculorum. Amen.</p>	<p>Quod ipse praestare dignetur qui ante constitutionem mundi praedestinos et ante finem saeculi iustificatos in fine mundi reddet glorificatos per infinita saecula saeculorum. Amen.</p>
<p>3. <i>Christus</i> Dei Filius qui est initium et finis complementum vobis tribuat caritatis. Amen.</p> <p><i>Et</i> qui nos ad expletionem huius fecit pervenire <i>concilii</i> absolutos vos faciat ab omni contagione delicti. Amen.</p> <p>Ut ab omni reatu liberiores effecti absoluti etiam per donum Spiritus Sancti felici reditu vestrarum sedium cubilia repetatis illaesi. Amen</p> <p>Quod ipse.</p>	<p>3. <i>Christus</i> Dei Filius qui est initium et finis complementum vobis tribuat caritatis. Amen.</p> <p><i>Ut</i> qui nos ad expletionem huius fecit pervenire <i>concilii</i> absolutos vos faciat ab omni contagione delicti. Amen.</p> <p>Ut ab omni reatu liberiores effecti absoluti etiam per donum Spiritus Sancti felici reditu vestrarum sedium cubilia repetatis illaesi. Amen</p> <p>Quod ipse praestare dignetur cuius regnum et imperium sine fine permanet in saecula saeculorum. Amen.</p>	<p>3. <i>Omnipotens</i> Dei Filius qui est initium et finis complementum vobis tribuat caritatis. Amen.</p> <p><i>Et</i> qui nos ad expletionem huius fecit pervenire <i>synodi</i> absolutos vos faciat ab omni contagione delicti. Amen.</p> <p>Ut ab omni reatu liberiores effecti absoluti etiam per donum Spiritus Sancti felici reditu vestrarum sedium cubilia repetatis illaesi. Amen</p> <p>Quod ipse praestare dignetur.</p>

Rendtartásunk filológiája szintjén ez azt mutatja, hogy a háttérben álló műhely az 5A ordóból indult ki, elvégre annak beosztását követte, és az első áldás incipitjénél is ahhoz igazodott. Az 5A ordót kiegészítő, javító megoldásai azonban egy olyan, egyébként meglehetősen ritka szöveghagyományból merítettek, amelynek az Esztergomi benedikcionále is tanúja (így sem tudunk elszámolni a második áldás harmadik tagjának eredetével). Az eredmény nem egyik vagy másik változat egyszerű átvétele, hanem értő, kritikai tevékenység eredménye. Ezen a ponton tehát valamivel közelebb jutottunk a forrásháttér vázlatában P-vel jelölt, elsődleges források egyikéhez.

Az Esztergomi benedikcionále és a H talán áttételes, de mégiscsak érzékelhető filológiai kapcsolata azért is jelentős, mert a H magyarországi eredetére mindeddig csak a hazai rítus későbbi forrásaival való kapcsolata alapján, visszamenőleg következtethettünk. Mivel a H-ban egy önmagában nem perdöntő püspöknévén kívül⁴⁰ belső adatok nem utalnak a magyar egyházra, el-

⁴⁰ A közmegegyezészerű „Hartvik-agenda” elnevezés a kódex *Exsultet*-ének (a húsvéti gyertya fölszentelésének imája) végén szereplő *Chart virgo*-ra épül (ott ablativusban álló férfinév, tehát eredetileg *Chartvirgus* lenne, ld. H 84r). A püspököt KNIEWALD Károly (1. jegyzet) azonosította a győri Hartvikkal, és véleményét a kódex rubrikális topográfiájának Győrre alkalmazásával támasztotta alá. Ezzel kapcsolatos kétségeinket disszertációnk (1. jegyzet) 251–252. oldalain részleteztük.

méletileg semmi nem zárja ki, hogy esetleg külföldi liturgiaváltozatot képvisel, amely csak később épült be a magyar, más néven esztergomi rítusba.⁴¹ Jól-lehet a H szoros kapcsolata a későbbi, legjellemzőbb esztergomi forrásokkal, illetve e szoros kapcsolat hiánya más, külföldi forrásokkal régóta valószínűnek mutatja, hogy kódexünk már kifejezetten a magyarországi liturgiaváltozat képviselője,⁴² döntő fontosságú a nála valamivel korábbinak tartott, és belső adatok alapján is bizonyítottan magyarországi benedikcionáléval való kapcsolata.

A 9. ordóból átvett elemek

Könnyebb áttekinteni a 9. ordóból a H-ba származott szövegek módosulásait. Az alábbi, jelentéktelen szövegváltozatokat nem számítva egyenes átvétel az egyes napokat nyitó második és harmadik könyörgés (Nr. 4., 22–23., 36–37):

- 4. incolumes misericordia tua | misericordia tua incolumes
Per | Per eundem
- 22. placita sunt | sunt placita
- 23. opere iustitia | iustitia opere
- 36. congregati | aggregati
illumina misericors | misericors illumina
- 37. *om.* omnium

A könyörgéseket bevezető rubrika nem a 9. ordóból való, de az ott írtaknak megfelelően „Flectamus genua, Levate” készíti elő közülük az első (tehát a H-ban a második) könyörgést.

A közbenjáró esedezések (Nr. 6–13., 25–30., 39–44) átalakítása nagyobb mértékű. A legfontosabb, szerkezeti szintű átalakítás az, hogy a 9. ordó az első nap felolvasásai után írja elő mind a tíz esedezést. Ez egybevág a H-tól különböző források azon hajlamával, hogy a zsinat első napját, másrészt befejezését terheljék meg jobban kötött liturgikus formulákkal, a középső szakaszokat pedig többé-kevésbé szabadon hagyják a tanácskozásnak. A H arányérzéke e megközelítéssel szakít, amikor a liturgikus elemeket az egyes napok kezdő és záró szakaszai közt egyenlő mértékben osztja el. Annak ismeretében, hogy a 9. ordó tíz esedezést tartalmaz, érthetővé válik a H aránytalansága is, hogy ti. az első napon nem három, hanem négy esedezést közöl. A szimmetria iránti igény-nél bizonyára erősebb volt a kegyes szándékok sértetlenségének szempontja.

Az esedezések, mint korábban írtuk, zsoltárokból, préceszből és könyörgésből állnak. Mindegyiket cím vezeti be, amelyet valószínűleg hangosan el is imádkoztak. A H következetes annyiban, hogy megtartja a címet, de saját rubrikát fogalmaz, jelentősen átszerkeszti a zsoltárválogatást, de nem módosít tudatosan a préceszen és a könyörgésen.

⁴¹ Ezt a fenntartást fogalmazta meg korábbi eredményeimmel kapcsolatban DOBSZAY László.

⁴² Filológiai természetű érveimet SZENDREI Janka liturgia- és zenetörténeti kutatásai előzték meg.

A précesz incipitjei általában hosszabbak a H-ban, de minthogy közismert zoltárversekről van szó, ennek semmi jelentőséget nem tulajdonítunk.

Kezdjük a részletesebb elemzést a zoltárválogatással! Itt a H rövidítési szándéka egyértelmű, de eljárása nem gépies. Egyértelmű az a törekvése, hogy a 9. ordó zoltáranyagát rövidítse, mégpedig a tőle már megszokott formaérzékkel lehetőleg három-három zoltáros adagokra. (Mintapéldánya ehhez képest minden különösebb logika nélkül kettőtől hatig terjedő zoltáradagokkal él.) Ettől csak látszólag tér el az úgynevezett *quindecim graduum*, a tizenöt zarándokzoltár vagy a „grádicsok énekei” (Ps 119–133) alkalmazásakor, ezeket az átlagosnál rövidebb zoltárokat ugyanis a középkori gyakorlat ötösével három szakaszra vonta össze.⁴³ Két esetben szerepelt két zoltárt a három helyett: a IV. esedezésnél, ahol egyrészt két hosszabb zoltárról van szó, másrészt a 9. ordóban álló két további zoltár már korábban, az I. és a II. esedezésben elhangzott, valamint a VI. esedezésnél, ahol a mintapéldány is csak ezt a két zoltárt közli. A H nem egyszerűen kiválaszt hármat a 9. ordó bővebb zoltáranyagából, hanem a fennmaradó zoltárokat később iktatja be, figyelembe véve, hogy ugyanaz a zoltár lehetőleg ne ismétlődjék, és hogy az elhagyott zoltárok később sorra kerüljenek. Ez a következetes átdolgozás az első öt esedezésben figyelhető meg: utóbb a szerkesztő mintha kifáradt volna, hiszen a VI–X. esedezés zoltárválogatása már pontosan megfelel a 9. ordónak. Addig viszont, szemben a 9. ordó öt ismétlésével, a H-ban egyet sem találunk. Később használja föl a H a korábban mellőzött 69. és 85. zoltárt, és független leleményből, de találóan kezdi a királyért mondott esedezéseket a 20., *Domine in virtute tua laetabitur rex* (Uram, a te erődben vigad a király) kezdetű zoltárral. Egyelőre megoldatlannak látszó szövegproblémával állunk szemben az utolsó előtti, IX. esedezésnél: indokolatlannak tűnik az előző esedezésben is használt zarándokzoltárok megismétlése, amelyről a rubrika beszél, ráadásul a préceszként szerepeltetett három vers mindegyike zoltárkezdet, amelyek egyike sem szokott a latin hagyományban précesz részeként szerepelni. Ha viszont zoltárnak tekintjük őket, akkor a précesz hiányzik, és nehéz belátnunk, hogy miért tér el ebben az esetben a H a 9. ordótól ilyen jelentősen, mégpedig három, korábban már elhangzott zoltár kiválasztásával.

A két ordó zoltárválogatását az alábbi táblázatban mutatjuk be, dőlt betűvel emelve ki az ismétlődő zoltárokat, félkövérrel az egyetlen, csak a H-ban használatos tételt:

⁴³ A tulajdonképpeni forma Esztergomban ez volt: 5 zoltár, a *Kyrie, Christe, Kyrie* és a *Pater noster* után 3 versnyi précesz és egy könyörgés. Az első harmadot *pro omni gradu ecclesiae* (a klérusért), a másodikat *pro cuncto populo catholico* (a hívekért), a harmadikat *pro omnibus fidelibus defunctis* (az elhunytakért) végezték. Ugyanezek a zoltárok szintén három ötös csoportban szerepeltek még a XX. századi római liturgikus könyvekben is. Ott a *psalmi graduales* első csoportját mondták a halottakért *Kyrie* helyett *Requiem* verssel, és a précesz végig csak egyetlen saját verspárt tartalmazott. Habár az egyes szakaszok címet ott nem kaptak, a második hozható összefüggésbe a klérussal, a harmadik a néppel.

	10. ordó (H)	9. ordó
I.	Ps 24, 66, 132	Ps 24, 50, 66, 69, 85, 132
II.	Ps 50, 69, 85	Ps 50, 53, 56, 66, 69
III.	Ps 20, 122, 123	Ps 119–133
IV.	Ps 89, 90	Ps 24, 85, 89, 90
V.	Ps 6, 31, 40	Ps 6, 31, 40
VI.	Ps 24, 122	Ps 24, 122
VII.	Ps 64, 129, 137	Ps 64, 129, 137
VIII.	Ps 119–133	Ps 119–133
IX.	Ps 119–133 vagy 66, 124, 133	Ps 50, 53, 56, 66, 69
X.	Ps 6, 31, 37	Ps 6, 31, 37

A címekben, a préceszben és a könyörgésekben az imént említett esettől eltekintve csak a nagyobb terjedelmű incipiteket és néhány szövegváltozatot azonosítunk. Ezek a hagyományozás szempontjából annyiban érdekesek, hogy jelzik: a H szinte biztosan nem a 9. ordó ma ismert egyetlen, reimsi kéziratából merített. Tekintve a 9. ordónak a freisingi vonatkozású 20. ordóra gyakorolt hatását, ebben újabb nyomát fedezzük föl az anyag egykori, szélesebb körű elterjedtségének. Az első esedezéshez továbbá a 9. ordó ad egy második, választható könyörgést, amely a H-ból elmarad. A szövegváltozatokat a Schneider-féle paragrafusszámolás szerint alább összegezzük (a *passim* jelölés a többször előforduló különbségekre utal — az azonos szövegek következetes eltérése is a forrás, sőt a háttérben álló liturgikus gyakorlat különböző voltát sejteti):

4. incolumes misericordia tua | misericordia tua incolumes
6. Memento | Memor esto
tradas bestiis | tradas Domine bestiis (*passim*)
Ne | Non
7. placita sunt | sunt placita
10. Et preces | Preces (*passim*)
proficiet | proficiat (*passim*)
11. Oratio | Collecta (*passim*)
22. placita sunt | sunt placita
23. opere iustitia | iustitia opere
25. Exclamaverunt | Et clamaverunt
29. Deus | Dominus
30. Absolve quaesumus Domine | Absolve Domine
vitam aeternam. Per resurgentem a mortuis. | vitam. Per.
36. congregati | aggregati
illumina misericors | misericors illumina
37. apostolis | populis
profectu omnium sanctarum | profectu sanctarum
40. infundis | infudisti
43. quos aliquando a debita paenitentia | qui aliquando debitam paenitentiam

Kiemelkedik a szövegváltozatok közül, hogy a H a II. esedezésben minőségileg más olvasatot őriz, amikor megtartja a *Sacramentarium Gelasianum*-ból eredő és széles körben ismert könyörgés⁴⁴ *et super cunctas congregationes illis commissas* (és mind a rájuk bízott gyülekezetekre) szakaszt, amely a 9. ordóban —nem tudjuk biztosan, másolási hiba vagy tudatos szerkesztői megoldás következtében— a püspökökért és a klérusért mondott könyörgésből elmaradt.

Saját vagy nem azonosítható eredetű elemek

Legvégül a H elsődleges forrásból, az 5A és a 9. zsinati ordótól függetlenül átvett tételeiről kell számot adnunk. A műfaji szerkezet következetes figyelembe vétele ezeknél is érvényesül: a két zsinati ordótól független forrásra csak az egyetlen énektétel, az evangéliumi szakaszok és néhány olvasmányszöveg megy vissza. Előzmény nélküli szövegválasztások ugyanis a *Veni Creator* himnusz,⁴⁵ a perikópák,⁴⁶ Nagy Szent Gergely *Cum constet omnibus* kezdetű homíliája,⁴⁷ a karthágói zsinat *Credimus in Deum Patrem omnipotentem* kezdetű szövege,⁴⁸ valamint a Schneider által is kiemelt, marseille-i Gennadius-féle *Credimus unum*

⁴⁴ Vö. a *Sacramentarium Gelasianum* szövegváltozatával (15. jegyzet) 207. (1429. tétel). Minthogy az esedezés kifejezetten a klérusért szól, a 9. ordóban vsz. tudatosan iktatták ki a könyörgésből a népre utaló szakaszt.

⁴⁵ Eredetileg HRABANUS MAURUS himnusza, amely az egész latin rítusterületen főleg mint pünkösdi vesperáshimnusz terjedt el, de alkalmazott liturgikus és votív funkciókban is mindmáig közkedvelt, ld. Guido Maria DREVES — Clemens BLUME — Henry Marriott BANNISTER: *Analecta hymnica medii aevi I–LV*. Lipcse 1886–1922¹. Frankfurt am Main 1961²; Register: Max LÜTOLF (I–III. Francke, Berne 1978). L. 193sk.

⁴⁶ A perikópák bibliai helye sorrendben: Mt 10,5–8; L 10,1–7; L 6,36–42. Az első szakasz az éves miseliturgiában a későbbi magyar hagyományban nem fordul elő, csak néhány votív mise evangéliumával van részleges fedésben (háromkirályokról, utazókért). A második hitvallók és evangélisták miséjében szokásos, a harmadik a pünkösdi utáni 4. vasárnap perikópája. A bibliai szövegek liturgikus közvetítettségéről és létmódjáról újabban DÉRI Balázs tett és tesz közzé megvilágító tanulmányokat, segédeszközként pedig a magyar liturgia vonatkozásában elsősorban az Esztergomi misszálé kiadásához készített biblikus mutatója (*Index scripturalis*), ld. Uő: *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2008. (Monumenta Ritualia Hungarica 1) [43.] skk.

⁴⁷ *Homiliae in Evangelia I. Homilia IV. Habita ad populum in basilica sancti Stephani martyris, de apostolis*. A perikópa ennek alapján a VI–VII. századi Rómában apostolünnepekhez kapcsolódott. A szöveg —nyilván a perikópa hiányával is összefüggésben— magyarországi zsolozsmáskönyvekben nem található meg homíliaként.

⁴⁸ A hitvallás —néhány jelentéktelen szövegváltozattal— a Níceai Hitvallásnak az a megfogalmazása, amelyet a III. Karthágói Zsinat (397) a *Breviarium Hipponense*-ből átvett, vö. Charles MUNIER: *Concilia Africae A. 345 – A. 525*. Brepols, Turnhout 1974. (Corpus Christianorum. Series Latina 149) 30sk; Cuthbert Hamilton TURNER: *Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima. Canonum et conciliorum Graecorum interpretationes Latinae I–II*. Clarendon, Oxford 1899–1935. 304.

Deum esse kezdetű hitvallás⁴⁹ a *Tomus Damasi* szerinti *Post concilium Nicaenum* kezdetű anatómával.⁵⁰

A Szentlélek-hívó himnusz használata csak a két főforráshoz képest újdonság, egyébként legalább egy-egy kézirat utólagos bejegyzéseként megjelenik az 5., a 7., a 7A és a 7C ordóban is, valamint számos, a H-nál későbbi szövegben. Ezek alapján használatát a zsinati szituációban ekkortájt fokozatosan terjedő „divatjelenségnek” látjuk. Evangéliumi szakaszok már a 2C és a 7. ordóban, de mindenekelőtt az 5. ordó főntebb tárgyalta francia redakcióiban (chartres-i Ivó és a pontifikálék) is szerepelnek, szövegválogatásuk azonban eltér a H-étől.

Rendtartásunk legegységesebb tételei tehát a csak rá jellemző olvasmányszövegek. Kompozíciós szempontból azonban úgy véljük, ezek jelentőségét nem szabad túlértékelni. Már az 1. vizigót ordó a zsinat lefolyásáról szóló fejezetek fölolvásával nyitja a tárgyalási részt, majd a 2. ordó már számos korábbi zsinat kánonjait ajánlja olvasásra, ott még csak címmel és fejezetszámmal. A nem bibliai olvasmányszövegeknek az ordóba való beemelése tehát természetes folyamat, amely párhuzamos például a szerzők és homíliák úzsonként való megszilárdulásával,⁵¹ sőt általában az adott műfajból szabadon kiválasztható liturgikus szövegek fokozatos kodifikációjával. A XI. századi szerkesztő vagy szerkesztők rendelkezésére álló, nem zsinati jellegű forrásanyagba nincs és nem is lesz betekintésünk, így ezeket a tételválasztásokat nem helyezhetjük el a korai magyar liturgiátörténet összefüggésében.

De az egykori rítusalkotók kreativitása nem is elsősorban ezekben nyilvánult meg. Sokkal inkább a műfaji csoportosításban, a tételek szám és mérték szerinti elrendezésében, a forrásrétegek megválasztásában és egymáshoz illesztésében, egyszóval mindabban, amitől egy liturgikus szöveg minden más szövegtől lényegileg különbözik. Herbert Schneider nélkülözhetetlen kutatásait fölhasználva ezért nemcsak a H forrásaihoz és összeállításának mikéntjéhez jutottunk közelebb, hanem a legpontosabban földolgozott pontifikális ordótípus egyik változatának megalkotását rekonstruálva ahhoz is, ahogyan a középkori ember a liturgiát megalkotta.

⁴⁹ Uő: „The Liber Ecclesiasticorum Dogmatum Attributed to Gennadius”, *The Journal of Theological Studies* VII (1906) 89sk. A H szövegváltozata a Biblioteca Apostolica Vaticana Lat. 4162. jelzetű kéziratához áll közel (1^{r-v}).

⁵⁰ Uő: *Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima* (48. jegyzet) I. 284–291.

⁵¹ Ld. ehhez saját tanulmányainkat: „A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei I. Bevezetés”, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 143–154; „Patrisztikus beszédek és kommentárok a latin liturgia kontextusában”, *Ókor* IX (2010/3) 64–70.